

1. Аўтары і выдаўцы

1. 1. Перыйд нямецка–савецкага супрацоўніцтва

Да жніўня 1939 г. у нямецкіх планах ваеных аперацый супраць Польшчы бралася пад увагу магчымасць арганізаціі на беларускіх і ўкраінскіх тэрыторыях гэтай дзяржавы дыверсійныя дзеянні, якія павінны былі палегчыць задачы Вермахта. З таکой мэтай прадугледжвалася выдаваць для насельніцтва адпаведную прапагандысцкую літаратуру на беларускай і ўкраінскай мовах.

Аднак пасля заключэння 23 жніўня 1939 г. савецка–нямецкага пакта аб ненападзе і дамовы аб размежаванні сферы інтэрэсаў СССР і Нямеччыны ў Польшчы ўжо не было патрэбы пропагандысцкай актывізацыі заходнебеларускага і заходненіਊкраінскага насельніцтва, якое далучалася да СССР. Змянілася становішча і ў Нямеччыне. 25 жніўня, г. зн. літаральна праз два дні пасля заключэння пакта, усе пасты нямецкай паліцыі на тэрыторыі гэтай дзяржавы атрымалі дырэктыву начальніка гестапа, якая забараняла існуючым у Нямеччыне рускім, украінскім, казацкім і каўказскім эмігранцкім арганізацыям і іх сябрам выказваць вусна ці пісьмова варожае стаўленне да Савецкага Саюза, ладзіць публічныя мерапрыемствы, выка-

рысто ўваць нацыянальныя сцягі і адзнакі¹. У дырэктыве не згадваліся беларускія арганізацыі, якія тады яшчэ не існавалі.

Загад паліцэйскіх уладаў адносіўся таксама да рэдакцый нямецкіх газет, часопісаў і кніжных выдавецтваў. У выніку з восені 1939 г. да чэрвеня 1941 г. у Нямеччыне выйшла толькі адна кніга — універсітэцкая дысертацыя Вернера Концэ, прысвечаная аграрным пытанням у Вялікім Княстве Літоўскім, і толькі адзін невялікі артыкул Петэра Шайбера пра станаўленне БССР, дарэчы, блізкі з тэзісамі савецкай гістарыяграфії². Беларуская і ўкраінская праблематыка знікла са старонак наўковых выданняў, такіх як берлінскія *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* (выпускі 1940 і 1941 гг.).

Пасля заканчэння польскай кампаніі ў нямецкіх лагерах апынулася вялікая колькасць ваеннапалонных жаўнераў польскай арміі, а ў іх ліку некалькі дзесяткаў тысяч беларусаў. Для ваеннапалонных ваеннае міністэрства Нямеччыны выдавала на розных мовах газеты, сярод іх са снежня 1939 г. і беларускамоўную «Раніцу», якая да 22 чэрвеня 1941 г. старанна пазбягала антысавецкіх выказванняў.

У апошнім квартале 1939 г. выдавецтва ваенна-гражданскае міністэрства *Die Wehrmacht* выпусціла невялікую кнігу Ота Лемана *Нямецкія салдаты*, якая

¹ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Паріж—Львів—Нью Ёрк, 1998. С. 486. (документ № 35).

² Conze W. *Agrarverfassung und Bevölkerung in Litauen und Weissrussland*. Leipzig, 1940; Scheibert P. *Der Weg der Weissruthenen zur weissruthenischen Sowjetrepublik. «Jomsburg»*, 1940. S. 191—196.

была першай беларускамоўнай кнігай, выдадзенай у разглядаемы перыяд (1939—1944) пад кантролем нямецкіх уладаў. Кніга Лемана, багата ілюстраваная, прызначалася ў асноўным для ваеннапалонных і знаёміла іх са структурай нямецкай арміі, відамі войск, вайсковымі рангамі і г.д. Цяжка ў яе дашукацца іншай пропагандысцкай ці ідэйнай на-
кіраванасці, тым больш антысавецкіх тэндэнций. Як і газеты, кніга Лемана выдавалася на розных мовах ваеннапалонных, пра што сведчыць яе польскамоўны варыянт *Zołnierz niemiecki*, які захопівае ў Нацыянальной бібліятэцы ў Варшаве.

Пасля выдання кнігі Лемана нямецкія ўстановы доўгі час не выпускалі кніг па-беларуску. Іх выданне было спрабай саміх беларусаў, на-
колькі гэта дазваляла дзяржаўная палітыка, тэх-
нічна-фінансавыя магчымасці і наяўныя інтэлек-
туальныя сілы.

Тым часам на пачатку Другой сусветнай вайны на падкантрольных Нямеччыне тэрыторыях беларускія інтэлектуальныя сілы былі малаколькасныя, раскіданыя па розных гарадах і толькі пачыналі арганізоўвацца. Іх росту ў пэўнай ступені спрыяў прыток некалькіх дзесяткаў новых эмігрантаў з Вільні, якія напярэдадні акупацыі Літвы Чырвонай Арміяй перасяліліся ў зону нямецкай акупацыі. У іх ліку: Мікола Шкляёнак прыехаў у Берлін, а Янка Станкевіч і ксёндз Вінцэнт Гадлеўскі — у Варшаву.

Акрамя ўрадавай установы, т. зв. Беларуска-
га прадстаўніцтва, летам 1940 г. узнікла ў Берліне
дазволеная ўладамі грамадская арганізацыя Бела-
рускі камітэт самапомачы ў Нямеччыне (далей

БКС), якой да канца студзеня 1943 г. кіраваў юрыст Мікола Шкляёнак. Берлінскому цэнтру падпраадкоўваліся філіялы БКС у розных гарадах Нямеччыны, Пратэктарату і далучаных да рэйху польскіх заходніх тэрыторыях. Беларускі камітэт у Генерал-губернатарстве не падпраадкоўваўся БКС, а дзейнічаў самастойна і, акрамя цэнтра ў Варшаве, меў два філіялы (дэлегатуры) у Кракаве і Белай Падляшскай. З ліку гэтых камітэцкіх структураў толькі троі — у Берліне, Празе і Варшаве — адыгралі пэўную ролю ў гісторыі беларускага кнігадрукавання гэтага перыяду (жнівень 1939 — чэрвень 1941 г.).

Аднак, акрамя зневінных умоваў, вырашальнае значэнне ў выдаўецкай справе мелі не камітэцкія структуры, а канкрэтныя людзі, зацікаўленыя і здольныя ствараць, арганізоўваць выдаўецкую дзеянасць, распаўсюджваць кнігі і брашуры. Аўтары і выдаўцы, якія жылі ў Берліне, Празе і Варшаве і працавалі ў мясцовых камітэтах, не раз супрацоўнічалі паміж сабой, а кнігі, якія апрацоўваліся ў адным горадзе, нярэдка друкаваліся ў іншым, што залежала ад мясцовых варункаў.

Спачатку на першым плане апынулася Прага. Тут з даваенных гадоў жыло некалькі беларусаў, якія ў час вайны імкнуліся ўплываць на лёс бацькаўшчыны і, між іншым, арганізаваць выдаўецкую дзеянасць. Да гэтай групы належалі лекар Іван Ермачэнка, які заснаваў Беларускае выдаўецтва ў Празе, лекар Іван Геніюш з жонкай Ларысай, інжынеры Васіль Русак і Аляксандр Калоша, філолаг Пётр Бакач і іншыя. Да пражскай сябрыны прымыкалі Мікола Абрамчык, які жыў у Па-

рыжы, і Янка Станкевіч, які з чэрвеня 1940 г. знаходзіўся ў Варшаве і даволі часта наведваў Прагу. Усе яны, акрамя паэткі Ларысы Геніош, былі выпускнікамі чэхаславацкіх навучальных установаў і дзеячамі беларускага студэнцкага руху, што ўпłyвала на іх супрацоўніцтва.

Пачынальнікам кнігадрукавання быў Пётр Бакач. У канцы 1940 г. ён скончыў апрацоўку папулярнага *Падручніка нямецкага языка для Беларусаў* і, як яго дапаўнення, кароткага німецка-беларускага слоўніка. Быў гэта піянерскі пачын, паюлькі дасюль беларускія падручнікі німецкай мовы нідзе не выдаваліся. У апрацоўцы падручніка супрацоўнічалі з аўтарам берлінскія дзеячы М. Шкляёнак, Э. і А. Шкуткі і С. Саўчук, а пражскі прадпрымальнік В. Русак аказваў Бакачу матэрыяльную дапамогу падчас яго працы над рукапісам. Магчыма, усе яны складалі выдавецкую групу, ад імя якой была напісана прадмова да гэтай кнігі.

Падручнікам П. Бакача зацікаўлася берлінская выдавецкая фірма *Bernard und Graefe*, якая яго надрукавала ва ўласнай друкарні ў красавіку або на пачатку траўня 1941 г. Нягледзячы на даволі значны аб'ём (357 старонак) і наклад у некалькі тысячай асобнікаў, ні аўтар, ні выдавецтва не баяліся фінансавай рызыкі, паколькі запатрабаванне на гэту кнігу перавышала ўсе разлікі і спадзяванні. Як паведамлялася ў прадмове, ужо падчас друку падручніка была прададзена авансам амаль палова накладу.

Тысячы заказчыкаў у Нямеччыне і Генерал-губернатарстве з нецярпівасцю чакалі выпускну падручніка П. Бакача. Пра гэта берлінская «Рані-

ца» змясціла 30 траўня 1941 г. наступнае харектэрнае паведамленне:

«У справе „Падручніка нямецкага языка для Беларусаў” выясняем: Падручнік выйшаў з друку і рассылаецца фірмай адзіночным заказчыкам. Не ўсе, аднак, заказчыкі маглі дастаць кніжку ў першых днях пасля яе выходу, бо заказаў набралася больш за пару тысячаў (падкр. намі — Ю. Т.), а высланье вымагае шмат тэхнічнае працы (у пакоўка, выпаўненне фрахтаў і г. д.). Як паведаміла нас фірма, дзе кнішка друкавалася (*Bernard und Graefe Berlin SW 68, Alexandrinenstr. 134*), у бліжэйшым тыдні ўсе заказчыкі кніжку дастануць. Далейшыя заказы можна кіраваць у нашую Рэдакцыю, або ў Беларуское Прадстаўніцтва <...>. Хто мае намер кніжку выпісаць, хай съпяшаецца з заказам, бо запасы яе ўжо невялікія, а калі выйдзе другое выданье — ня ведама».

Аднак другога выдання кніга П. Бакача не дачакалася, а яе аўтар пасля вайны апынуўся ў савецкіх лагерах. Доўгі час ёю цікавіліся толькі спецслужбы, на што паказвае кароткая пазнака, змешчаная на трэцій старонцы во кладкі асабніка, які захоўваецца ў варшаўскай Нацыянальнай бібліятэцы: *16. VIII 1945 r. Dar Milicji Obywatelskiej m. st. Warszawy.*

Таксама з Прагай быў звязаны выдавецкі пачын, які ў 1941 г. ажыццяўляўся пад грыфам «Карэспандэнцыйных курсаў беларусаведы». Такія курсы арганізоўваліся падчас вайны ў некалькіх найбольш значных асяродках беларускай эміграцыі ў форме лекцый, галоўным чынам, па беларускай мове, літаратуры і гісторыі Беларусі, якія

чыталіся для сябраў камітэтаў у Берліне, Варшаве, Лодзі і, магчыма, у іншых гарадах.

Асаблівасцю курсаў беларусаведы ў Празе, дзе беларуская калонія была нешматлікая, было тое, што паводле задумы іх арганізатараў даклады на паасобныя тэмы павінны быті апрацоўвацца ў пісьмовай форме спецыялістамі з розных гарадоў і выпускацца пражскім выдавецтвам Івана Ермачэнкі ў выглядзе асобных брашур і рассылацца зацікаўленым беларусам у Нямеччыне, Пратэктараце і Генерал-губернатарстве. З гэтай прычыны курсы называліся «карэспандэнцыйныя».

З такой мэтай напрыканцы 1940 г. была створана рэдакцыя курсаў, якой кіраваў Я. Станкевіч з дапамогай тэхнічнага супрацоўніка выдавецтва П. Бакача. У склад рэдакцыі ўваходзілі М. Абрамчык (Парыж), А. Мамчыц (Варшава) і М. Шкляёнак (Берлін), задачай якіх было распаўсюджванне брашур сярод беларускіх эмігрантаў у Францыі і Генерал-губернатарстве, а таксама ваеннапалонных у Нямеччыне. Апошнім сябрам рэдкалегіі быў старшыня Рады БНР В. Захарка, які не браў удзелу ў рэдакцыйнай працы і лічыўся толькі ганаровым фігурантам.

З увагі на тагачасныя палітычныя ўмовы рэдакцыя пражскіх курсаў беларусаведы абмяжоўвалася пытаннямі, якія не мелі антысавецкай накіраванасці і не маглі быць прычынай падазрэння нямецкіх уладаў у падтрымцы беларускага нацыяналізму. Таму невыпадкова публікацыі, выдаваныя пад грыфам курсаў, не закраналі актуальных пытанняў беларускага нацыянальнага руху, але датычылі такіх «нейтральных» пытанняў, як мовазнаўства і ранняя гісторыя Беларусі.

Агулам рэдакцыя курсаў выдала чатыры брашуры, з іх ліку дзве выпускаліся часткамі («лекцыямі»). Першай з іх была ананімная брашура *Як правільна гаварыць і пісаць пабеларуску*, надрукаваная на пачатку 1941 г. у пражскай друкарні пад крыху іншым грыфам «Беларускія карэспандэнцыйныя курсы ў Празе». Брашура была перадрукам аднайменнай публікацыі, выдадзенай у 1937 г. у Вільні Янкам Станкевічам, ксяндзом Станіславам Глякоўскім, Янам Хворастам і Антонам Шукелойцем, з якіх толькі Станкевіч меў мовазнаўчую адукацыю і несумненна быў яе аўтарам.

Пасля выпуску гэтай брашуры выдаўцы разышлі выправіць назув курсаў на «Карэспандэнцыйныя курсы беларусаведы» і пад такім грыфам выпуслі рататарнай тэхнікай тры чарговыя брашуры: Я. Станкевіча *Курс беларускае мовы* (у дзвюх частках) і *Курс гісторыи Крывіі–Беларусі* (у трох частках), а таксама І. Ермачэнкі *Пранцы* (*Сыфіліс*).

Такім чынам, мовазнаўчая і гістарычныя працы Я. Станкевіча складалі пераважную частку выдаеўцкай прадукцыі пражскіх курсаў.

Заслугоўвае ўвагі *Курс гісторыи Крывіі–Беларусі*, у якім Я. Станкевіч упершыню ў беларускай навуцы выказаў погляд аб балта–славянскім этнагенезе беларусаў. Гэты яго погляд толькі праз некалькі дзесяцігоддзяў ухваліў вучоныя Савецкай Беларусі.

Праца І. Ермачэнкі пра сіфіліс, вядома, магла быць карыснай для чытачоў, аднак не мела нічога агульнага з беларусаведай. Яе выпуск, напэўна, задавальнічы лекарскія амбіцыі аўтара —

шэфа Беларускага выдавецтва і пражскага аддзела БКС, але таксама сведчыў пра тое, што ў рэдакцыйнай тэчцы не было больш адпаведных матэрыялаў.

Супастаўленне гэтых выдавецкіх вынікаў, цікавых, мабысь, толькі для вузкага кола спецыялістаў, з асабовым складам рэдкалегіі, у якую, акрамя Я. Станкевіча, уваходзілі такія дасведчаныя дзеячы, як М. Абрамчык і М. Шкляёнак, наводзіць на думку, што «Пражскія курсы» былі задуманыя як зручная фірма для наладжвання неафіцыйных контактаў эмігранцкага актыву і выпрацоўкі канцэпцыі палітычнай дзейнасці ва ўмовах блізкай нямецка-савецкай вайны. На гэтым грунтавалася і супрацоўніцтва Я. Станкевіча з І. Ермачэнкам, якое неўзабаве працягнулася ў акупаваным немцамі Менску.

Тым часам, у другой палове 1940 г. Станкевіч, заснаваўшы ў Варшаве нелегальную Партыю беларускіх нацыяналістаў, ствараў перадумовы для будучых контактаў з кіраўніцтвам польскага падполля³. Адначасова ён заняўся падрыхтоўкай падручнікаў для беларускіх пачатковых школ на бацькаўшчыне, якія пад яго кіраўніцтвам апрацоўвалі варшаўская настаўніца Зоф'я Дабрынская.

Янка Станкевіч пазнаёміўся з З. Дабрынскай у другой палове 1940 г. у Беларускім камітэце ў Варшаве. Яна паходзіла з Дрысеншчыны, ведала беларускую мову, мела педагогічную адукацию і настаўніцкі досвед. Дабрынская прыняла праапа-

³ Turonek J. Kwestia białoruska w polityce obozu londyńskiego 1941—1944. «Studiaż dziejów ZSRR i Europy Środkowej», 1983. Tom XIX.

нову Станкевіча і на працягу двух гадоў (1941—1942) апрацавала сем падручнікаў: два лемантары (кірыліцай і лацінкай), чытанку для другога класа і чатыры арыфметычныя задачнікі для I—IV класаў. Малюнкі выконваў варшаўскі графік беларускага паходжання Гайкоўскі. Гэтую іх працу перыядычна аплочваў Я. Станкевіч⁴.

Інфармацыя З. Дабрынскай аб апрацаванні ў такі кароткі і неспрыяльны ваенны час сямі падручнікаў спачатку ўяўлялася малаверагоднай. І толькі пазнейшыя пошукуі ў газетах ваенных гадоў і нядоўняя публікацыя лістоў Я. Станкевіча да К. Езавітава развеялі сумненні⁵. Першы яе арыфметычны задачнік быў надрукаваны ў 1942 г. у Празе, а два наступныя — у 1943 г. у Менску. Яшчэ адзін задачнік друкаваўся ў Рызе.

На заканчэнне агляду выданняў гэтага перыяду спынімся на дзвюх брашурах:

У. Верес *Шляхом барацьбы Беларусі з Москвою* і У. Верас *Як створым нашую слі*.

Яны былі выдадзеныя рататарнай тэхнікай без пададзенага месца і года выпуску і якіх-кольвечы іншых выдавецкіх дэталяў. Гэта адпавядала патрабаванням нелегальнай публіцыстыкі, у сувязі з чым і прозвішча аўтара можна лічыць псеўданімам. Паспрабуем расшыфраваць гэтыя загадкавыя брашуры.

Дапушчаныя ў адной з іх правапісныя памылкі («Верес», «Шляхом», «Москвою» і іх выправаўленне ў другой паказвае, што найперш была

⁴ Інфармацыя З. Дабрынскай для аўтара з 1984 г.

⁵ Лісты Я. Станкевіча да К. Езавітава. Спадчына. 1999. № 5—6. С. 55—68.

выдадзена брашура *Шляхом барацьбы Беларусі з Москвою*. Гэтая чарговасць мае для нас істотнае значэнне для ўстанаўлення часу выпуску брашур.

Так, у брашуры *Як створым нашую сілу* аўтар згадвае пра перамогу Нямеччыны над Польшчай і Францыяй (с. 3—4) і спадзяеца на разгром Савецкага Саюза (с. 6), а гэта значыць, што яна выйшла ў другой палове 1940 г. (Францыя капітулявала 22.06.1940 г.), або ў першай палове 1941 г. Аналіз тэксту другой брашуры *Шляхом барацьбы Беларусі з Москвою* дазваляе больш дакладна вызначыць гэты тэрмін. Змешчаныя ў ёй фразы «рашучая барацьба набліжаецца» ці «будзьце гатовыя да рашучай барацьбы» (с. 20) паказваюць на тое, што яна выйшла незадоўга да нападу Нямеччыны на СССР. Гэта дазваляе вызначыць час выдання брашур на вясну 1941 г.

Несумненна, абедзве брашуры былі выдадзены ў Берліне. На гэта паказвае, па-першае, якасць паперы, аналагічная рататарным выданням Берлінскага аддзела БКС, такім як *Гісторыя Беларусі ў картах* Міколы і Ніны Абрамчыкаў і іншых, па-другое, машынапіс зроблены на машынцы з украінскім шрыфтом, якой з-за адсутнасці машынкі з беларускім шрыфтом тады карысталіся ў берлінскім БКС.

Як створым нашую сілу — гэта тыповы для нямецкага нацыянал-сацыялізму пераказ асноваў грамадскага станаўлення, арыенцірам якога былі ўласныя сілы, а не спадзяванні на знешнюю дапамогу. Пропаганда гэтай ідэалогіі, а таксама змешчаны ў брашуры *Шляхом барацьбы...* заклік да ўзброенай барацьбы «пад прапарам беларускага

нацыяналізму» (с. 20) пераконаўца, што выдаўцом брашур была група Фабіяна Акінчыча — ідэолага беларускіх нацыянал-сацыялістаў. Хто быў іх аўтарам — пытанне менш істотнае. Мог ім быць сам Акінчыц ці нейкі яго супрацоўнік.

Верагодна, выпуск брашур У. Вераса быў інспіраваны нямецкімі службамі, але ў тагачаснай палітычнай сітуацыі нельга было выявіць іх выдаўцоў. Неўзабаве, калі пачалося наступленне Нямеччыны на Савецкі Саюз, такая «канспірацыя» была лішняя.

1.2. Пасля нашэсця Нямеччыны на СССР

Генеральная акруга Беларусь

Непасрэдна пасля таго як нямецкія войскі занялі Беларусь, на ўсім яе аблітасце было ўведзена ваеннае кіраванне, якое ўзначаліў камандуючы тыламі групы армій «Цэнтр» генерал Макс фон Шёнкендорф. Яму падпарадкоўвалася сетка палявых камендатур, а ім, у сваю чаргу, — мясцовыя камендатуры, якія ствараліся практычна ва ўсіх гарадах ірайцэнтрах.

Згодна з дырэктывамі Галоўнага камандавання Вермахта ваеннае кіраванне мела перахадныя харектар, з цягам часу яго адміністрацыйныя функцыі мусілі пераняць цывільныя ўлады. Аднак у выніку неспрыяльнай сітуацыі на фронце армія перадала цывільным уладам толькі заходнюю частку Беларусі, а яе ўсходняя частка да канца акупацыі заставалася ў зоне ваеннага кіравання.

Форма акупацыйнага рэжыму была важным фактарам, які вызначаў магчымасць выдавецкай працы. Армейскія службы прапаганды, якія функцыянувалі пры палявых камендатурах, арганізоўвалі радыёвяшчанне, выпуск газет і плакатаў, але кнігавыдавецкая справа не была іх задачай — яна належала да кампетэнцыі цывільнай улады. У такіх умовах не малі мець поспеху любыя ініцыятывы мясцовых дзеячаў, якім, у лепшым выпадку, удавалася наладзіць выпуск беларускамоўных дадаткаў да выдаваных вермахтам рускамоўных газет. Дарэчы, у гарадах

зоны ваеннага кіравання не было і значнай традыцыі кнігадрукавання, якое за савецкім часам канцэнтравалася галоўным чынам у Менску.

Краёвае выдавецтва «Менск»

Цывільныя акупацыйныя ўлады мелі свае праблемы. З ліпеня 1941 г. дзейнічала ў Менску гарадская ўправа і падпарадкаваная ёй друкарня, таксама было заснавана Краёвае выдавецтва «Менск». Аднак галоўнай іх задачай было забеспеччэнне выпуску «Менскай Газэты», а не кніг⁶. Генеральны камісар Вільгельм Кубэ, што прыбыў на пачатку верасня 1941 г. у Менск, маляваў перад беларусамі светлыя перспектывы; ён загадаў адчыніць школы і ў першым сваім рапарце ў Берлін заявіў: «Я намераны прысвяціць маю асаблівую ўвагу клопатам пра беларускую культуру»⁷. Аднак за гэтымі словамі пакуль што не ішлі ўчынкі. Нямецкія ўлады ў Берліне і Рызе, якія спадзяваліся на хуткую перамогу, не лічылі патрэбным спяшацца з вырашэннем кнігавыдавецкай справы: яе арганізацыі, фінансавання, нагляду.

Але сціплы пачатак быў зроблены. У той час, па сутнасці, адзінай сферай выдавецкіх зацікаўленняў нямецкай цывільнай адміністрацыі быў выпуск газет, што, натуральна, патрабавала адзінага правапісу. Тым часам у гэтай галіне ўзніклі

⁶ Жумар С. *Оккупационная печать на территории Беларуси в годы Великой Отечественной войны*. Минск, 1999. С. 20.

⁷ Кубэ В. Ліст да А. Розенберга ад 17.09. 1941. Архіў актаў новыху Варшаве, Александрыйскія мікрафільмы. Т-454, ролік 21/668.

праблемы, не сустраканыя на іншых тэрыторыях Остланда. Рэдактары і супрацоўнікі рэдакцый не пагаджаліся з уходнебеларускім «бальшавіцкім» правапісам, і многія з іх стасавалі свае правапісныя і лексічныя нормы. Шкодны хаос не спрыяў прэстыжу беларускай мовы як дзяржаўнай, што, у сваю чаргу, патрабавала неадкладна вырашыць справу правапісу.

З такой мэтай Краёвае выдавецтва «Менск» атрымала дазвол на выданне *Беларускага правапісу* Б. Тарашкевіча, што і было здзейснена пад канец верасня 1941 г. Гэта была першая кніжка, выпушчаная на тэрыторыі акупаванай Беларусі. *Правапіс* выйшаў вялікім накладам (20 тысяч асобнікаў) і прызначаўся галоўным чынам для рэдакцый газет і школ. Гэта было моцна скарочанае перавыданне выпушчанага ў 1925 г. у Вільні падручніка правапісу, скампіляванага Радаславам Астроўскім паводле Б. Тарашкевіча і Я. Лёсіка. Выданне *Правапісу* выклікала новыя спрэчкі, якія доўгі час працягваліся на старонках «Беларускай Газэты».

Беларускі правапіс быў адзінай кнігай, выпушчанай Краёвым выдавецтвам «Менск». Дарэчы, неўзабаве скончылася нібы незалежнае яго існаванне. 16 кастрычніка 1941 г. выдавецтва было падпрадкавана Менскаму гарадскому камісарыяту, а праз нейкі час аддзелу прэзыдента Генеральнага камісарыята Беларусі⁸. Справа заснавання кніжнага выдавецтва і далей адкладалася на пазнейшы час, і толькі «Урадавыя Веснікі» час ад часу нагадвалі пра неабходнасць атрымання дазволу ўладаў на кожнае друкаване выданнe.

⁸ Жумар С. Цыт. праца. С. 21

Выданні ксяндза С. Глякоўскага

У гэтых варунках была здзейснена прыватная ініцыятыва ксяндза Станіслава Глякоўскага, вядомага ў 30-х гадах выдаўца беларускай каталіцкай літаратуры ў Вільні. З ліпеня 1941 г. ён працаваў у Менску, рамантаваў касцёлы, арганізоўваў беларускае каталіцкае душпастырства і разам са сваімі памочнікамі маладымі святарамі Дзянісам Мальцам і Казімірам Рыбалтоўскім праводзіў катэхізацыю моладзі.

З увагі на вострую нястачу рэлігійнай літаратуры на пачатку снежня 1941 г. ён выдаў *Кароткі катэхізм для беларусаў–каталікоў* кс. Язпа Рэшэці і невялікі *Кароткі малітаўнік для беларусаў–каталікоў*. Абедзве кнігі былі надрукованы лацінкай. Катэхізмоўка Я. Рэшэці была поўным перадрукам яе аднайменнага віленскага выдання 1927 г., а малітаўнічак змяшчаў выбраныя тэксты з выдадзенай у 1934 г. у Вільні кніжкі да набажэнства *Голос душы*.

Цікава заўважыць, што вынікам ініцыятывы кс. С. Глякоўскага былі, на добры лад, не дзве, а тры кніжкі, бо, маючы на ўвазе моўныя асаблівасці ўсx одняй Беларусі, ён выдаў *Кароткі малітаўнік* не толькі лацінкай, але і кірыліцай. Калі да гэтага часу беларускамоўная каталіцкая літаратура друкавалася выключна лацінкай, то выданне ў 1941 г. каталіцкага малітаўніка кірылічным алфавітам было абсалютнай навіной — першай у найноўшай гісторыі спробай алфавітнай уніфікацыі беларускамоўных канфесійных выданняў.

Усё ж гэты пачын кс. Глякоўскага, які сёння ўхваляецца бадай усімі каталіцкімі выдаўцамі ў Бе-

ларусі, не быў тады ім намераны. Вось што пра гэта пісаў аўтару 30 сакавіка 1996 г. Антон Шукелойць, у той час блізкі супрацоўнік кс. Глякоўскага:

«Кс. Ст. Глякоўскі быў вялікім энтуз'ястам лацінкі і ўсе аб’явы і лісты пісаў па беларуску лацінкай. Часта людзі менскія думалі, што пісаны па нямецку і прыносілі да перакладу на беларускую мову. Але пры касцеле на Кальварыі пасяліўся нелегальна ксёндз паляк, які выдаў прымітыўнай тэхнікай малітаўнік польскі кірыліцай. <...> Вось гэты факт выкарыстоўвання кірыліцы польскімі ксяндзамі і прыму сіў кс. Глякоўскага выдаць малітаўнік беларускі кірыліцай».

Выпуск кірылічнага варыянту малітаўніка меў трагічныя наступствы. У той час дзеянічала ў Менску група праваслаўных экстремістаў (Іван Касяк, Юліян Саковіч і іншыя), паводле якіх беларускія ксяндзы даўно чакалі, каб на развалінах рэлігійнага жыцця ва ўсходній Беларусі распачаць місіянерскую працу і пасля прыбыцця ў Менск адразу яе разгарнулі, як сярод каталікоў, так і праваслаўных⁹. Пачуццё небяспекі паглыбляла нават беларуская мова, якой яны карысталіся, бо праваслаўная царква магла супрацьпаставіць адно традыцыйную расейшчыну. У такой атмасфэры кірылічны малітаўнік уяўляўся як доказ місіянерскіх намераў кс. Глякоўскага сярод праваслаўных і прычыніўся да яго загубы¹⁰.

⁹ А.М. (Апанас Мартос) *Матэр’ялы да гісторыі Праваслаўнае Беларускае Царквы (Перыяд савецкай і нямецкай акупациі Беларусі)*. Нямеччына, 1948. С. 135—136.

¹⁰ Туронак Ю. *Трагізм і загадкавасць лёсаў Да гісторыі беларускага каталіцкага душпастырства ў Мінску*. Наша вера. 1996. №1 (2).

Па розных тэхнічных прычынах няпроста было надру каваць катэхізмо ўку і лацінічны малітаўнік у Менску. Паколькі ў гарадской друкарні былі праблемы са шрыфтамі і палігр афістамі, набор лацінічных тэкстаў выконваўся ў Вільні, адкуль Язэп Найдзюк, які ўдзельнічаў у іх выпуску, прывозіў у Менск гатовыя да друку матрыцы. Толькі кірылічны варыянт малітаўніка мог быць поўнасцю выкананы ў менскай друкарні.

Выданіе кс. С. Глякоўскага звяртаюць увагу адной цікавай асаблівасцю. Вось жа на вокладцы *Кароткага катэхізму* былі пададзены ўсе асноўныя біяграфічныя дэталі: прозвішча аўтара, месца і год выпуску, выдавецства і друкарня, што не выклікае сумнення ў легальнасці выдання. Затое абодва малітаўнікі (лацінічны і кірылічны варыянты) нагадваюць нелегальныя публікацыі: на іх вокладках, акрамя загалоўка, не пададзены ніякія звесткі.

Паводле Найдзюка (ліст да аўтара ад 30.11.1980 г.), яны былі надрукаваны «не зусім легальна». Якая была прычына гэтай паўлегальнасці, дакладна невядома. Магчыма, Генеральны камісарыят дазволіў выдаць усе прапанаваныя тэксты ў адной кнізе, а выдавец, не атрымаўшы цэнзурных засцярог адносна зместу і карыстаючыся дапамогай новага старшыні горада Вацлава Іваноўскага, якому падпісаўся друкарня, надрукаваў катэхізм і малітаўнікі асобнымі кніжачкамі, з якіх толькі адна магла быць выпушчана без нежаданых наступстваў.

У выніку пасля вайны ўзніклі праблемы з ідэнтыфікацыяй малітаўнікаў. Наўрад ці хто лічыў іх падпольнымі выданнямі, тым не менш не было вядома хто, дзе і калі іх выдаў. Такія праблемы былі

і ў аўтара, які ў 1984 г. атрымаў ад Міхаліны Татарыновіч лацінічны варыянт малітаўніка. І толькі інфармацыя Антона Шукелойца і дасланы ім ксеракс кірълічнага варыянту высветлілі генезіс гэтых загадковых кніг.

Выданні Школьнага інспектара

Першы нясмелы крок у галіне кнігадрукавання быў зроблены акупацыйнымі ўладамі напрыканцы 1941 г. у сувязі з аднаўленнем працы школ. 12 снежня міністэрства акупаваных усходніх абшараў выслала рейхскамісарам Остланда і Украіны інструкцыю, у якой таксама забаранялася карыстацца савецкімі навучальнымі планамі, падручнікамі і іншымі «палітыч на тэндэнцыйнымі» дапаможнікамі. Інструкцыя рэкамендавала мясцовым уладам забяспечыць школы навучальным матэрыялам, які павінны быті стварыты аддзелы культуры генеральных камісарыятаў¹¹.

Агульныя прынцыпы акупацыйнай школьнай палітыкі, відаць, быті раней вядомыя В. Кубэ, і ён не марнаваў часу на завяршэнне бюракратычнай працэдуры. Ужо 7 кастрычніка 1941 г. для нагляду над працай школ, што аднаўляліся, быў створаны Школьны інспектарат, як інтэгральная частка Генеральнага камісарыята. Кірауніком інспекттарата Кубэ прызначыў Ёзафа Сівіцу, сілезскага немца, які ведаў польскую мову, а з часам нядрэнна вы-

¹¹ Міністэрства акупаваных усходніх абшараў. Дырэктыва для рэйхскамісараў Остланд і Украіна ад 12.12.1941, Архіў актаў новых у Варшаве. Александрыйскія мікрафільмы. Т-454, ролік 20/871.

вучыў і беларускую¹². Яму падпараткоўваўся ксёндз Вінцэнт Гадлеўскі, які пад канец кастрычніка прыбыў з Берліна і быў прызначаны галоўным школьнім інспектарам.

Пад іх кіраўніцтвам праца ваяў т. зв. Навуковы аддзел інспекттарата, першачарговай задачай якога была падрыхтоўка навучальных планаў і праграм. Да гэтай працы запрасілі педагогаў, якія за два месцы апрацавалі праграмы навучання ўсіх прадметаў для пачатковых школ, што быў надрукаваны на пачатку снежня 1941 г. у менскай друкарні ў форме паасобных брашураў і перададзеныя акруговым і раённым школьнім інспектарам на іх першай канферэнцыі, якая адбылася 15—17 снежня 1941 г. у Менску.

Агулам надрукавалі 13 праграм навучання: беларускай і нямецкай моваў, геаграфіі, гісторыі, грамадазнаўства, матэматыкі, музыкі і спеваў, прыродазнаўства, ручной працы, рысавання, фізікі, фізічнага ўзгадавання моладзі, хіміі. Гэта, па сутнасці, былі праекты праграм навучання і такімі заставаліся да канца акупациі. Ва ўмовах нястачы школьніх падручнікаў праграмы разам з часопісам «Беларуская Школа» сталі асноўнымі метадычнымі дапаможнікамі ў працэсе школьнага навучання. На пачатку 1942 г. стараннем Інспекттарата была надрукаваная *Інструкцыя аб правядзенныі первадаў з клясы ў клясу і аб выпускных экзаменах у народных беларускіх школах*.

Аднак ні праграмы, ні часопіс «Беларуская Школа», які са студзеня да снежня 1942 г. выда-

¹² Найдзюк Я. Ліст да аўтара ад 18.09.1979 (архіў аўтара).

ваўся Інспектаратам у дзвюх частках — для настаўнікаў і вучняў — не маглі замяніць школьніх падручнікаў. Таму, пасля таго як навуковы аддзел Інспектарата справіўся са спешнай падрыхтоўкай навучальных праграм, перад ім паўстала важнейшае заданне — апрацоўка і выпуск падручнікаў.

Паводле Язэпа Найдзюка, да кастрычніка 1942 г., г.зн. за першы год працы Інспектарата, беларускія педагогі і спецыялісты падрыхтавалі каля 20 падручнікаў, у тым ліку: лемантар, чытанку, выпісы з літаратуры, правапіс, граматыку, арыфметычныя задачнікі для I—V класаў, падручнікі па геаметрыі, гісторыі, прыродаведзе і гігіене¹³. Апрацоўваліся яны не толькі ў Менску, але і ў Варшаве (Зоф'яй Дабрынскай), а таксама ў Вільні, якую на пачатку лютага 1942 г. наведалі Ё. Сівіца з В. Гадлеўскім і абмяркоўвалі з аўтарамі гэтае пытанне¹⁴. Выглядае на тое, што аўтарскіх пропаноў было дастатковая.

Аднак выпуск падручнікаў сутыкнуўся з нечаканымі цяжкасцямі, і ў 1941/42 годзе школы працавалі без падручнікаў. Затрымка нярэдка тлумачылася абставінамі ваеннага часу і патрабаваннем міністэрства акупаваных усходніх ашараў дасылаць яму тэксты падручнікаў для прaverкі і зацвярджэння¹⁵. Праўда, гэтае патрабаванне ўскладняла працэдуру іх выпуску, але не толькі яно было прычынай затрымкі. У прыватнасці, дырэктыва міністэрства адносілася да ўсіх ашараў Остланда,

¹³ Беларуская Газэта. 15 кастрычніка 1942.

¹⁴ Раніца. 22 сакавіка 1943.

¹⁵ Міністэрства акупаваных усходніх ашараў. Дырэктыва для рэжыскамісараў Остланда і Украіна ад 8.03.1942. Архіў актаў новых у Варшаве. Александрыйская мікрарэальмы. Т-454, ролік 20/907.

аднак выдаўцы літоўскіх, латышскіх і эстонскіх падручнікаў, хоць і непакоіліся, такіх цяжкасцяў не адчувалі.

Затое Беларусь не магла абысціся без спецыфікі. Міністр акупаваных усходніх абшараў Альфрэд Розенберг, які скептычна ацэнъваў здольнасць беларускага народа да самастойнага жыцця, нечакана стаў прыхільнікам яго далучэння да сям'і народаў Новай Еўропы, чаму, на яго думку, павінна была спрыяць замена кірылічнага алфавіту на лацінку. Гэтая ідэя міністра пралагандавалася і яго падначаленымі ў Менску, у тым ліку і Сівіцам, які ўжо ў снежні 1941 г. пазнаёміў з ёй удзельнікаў канферэнцыі школьніх інспектараў¹⁶.

Неўзабаве ідэя стала дырэктывой для чыноўнікаў міністэрства і Генеральнага камісарыята ў Менску. 25 чэрвеня 1942 г. Розенберг выдаў загад аб паступовым увядзенні лацінкі ў народныя школы Беларусі: у 1942/43 г. яна ўводзілася ў першыя і часткова другія класы, афрамя таго яе вывучэнне рэкамендувалася і ў астатніх класах пачатковых школ¹⁷.

Загад Розенберга значна ўскладніў працу Інспектарата: ніхто, нават Сівіца, не быў упэўнены, якія падручнікі і якім алфавітам будуть дашучаныя ў школы праз год ці два. Не было такой упэўненасці ў берлінскім міністэрстве, якое магло загадаць перавод дасланага тэксту з кірыліцы на лацінку. Адначасова працягваліся бясконцыя спрэчкі паміж беларускімі прыхільнікамі першай і другой алфавітных сістэм.

Іншай прычынай, якая стрымлівала выпуск падручнікаў, была недасканаласць правапісу і тэр-

¹⁶ Беларуская Школа, студзень 1942, №1.

¹⁷ Тамсама, верасень—кастрычнік 1942, №5.

міналогіі. Гэтае пытанне імкнулася вырашыць створаная ў студзені 1942 г. у рамках Інспектарата тэрміналагічна камісія, якая толькі ў сакавіку 1943 г. зацвердзіла новы правапіс¹⁸. Акрамя таго, камісія апрацавала некалькі тэрміналагічных слоўнікаў, аднак ніводзін з іх не ўбачыў свету.

Выдавецкія спробы БНС

У кастрычніку 1941 г. з Прагі ў Менск прыехаў Іван Ермачэнка, прызначаны А. Розенбергам кіраўніком Беларускай народнай самапомачы (БНС), — адзінай пакуль што дазволенай акупацыйнымі ўладамі грамадской арганізацыі ў Беларусі. 22 кастрычніка Кубэ і Ермачэнка выдалі адозву да насельніцтва, у якой абвяшчалі стварэнне БНС. Праз некалькі дзён «Менская Газэта» апублікавала яе статут, які, акрамя грамадской апекі і аховы здароўя, даваў БНС права арганізаваць культурную дзеянасць, між іншым, выдаваць кнігі і часопісы.

Іван Ермачэнка быў перакананым прыхільнікам беларуска–нямецкага супрацоўніцтва і карыстаўся даўерам і падтрымкай В. Кубэ. У ліпені 1942 г. Кубэ паклікаў яго ў свой штаб як мужа даверу, даручыў яму арганізацыю Беларускай самааховы і, як пісаў шэф паліцыі бяспекі ў Беларусі Эдуард Штраўх, быў намераны прызначыць І. Ермачэнку на пост прэм’ера будучай беларускай дзяржавы¹⁹.

Пазіцыя І. Ермачэнкі абумовіла дзеянні яго нядаўняга супрацоўніка па пражскіх курсах беларуса-

¹⁸ Жумар С. Цыт. праца. С. 223.

¹⁹ Даклад Э. Штраўха ад 25.07.1943. «Vierteljahrsehefte für Zeitgeschichte». 1956. Heft 1. S. 81—82.

веды Я. Станкевіча, які каля 20 снежня 1941 г. прыехаў з Варшавы ў Менск. У студзені 1942 г. І. Ермачэнка паклікаў Я. Станкевіча на пасаду свайго намесніка і прызначыў яго кірауніком Менскага акруговага аддзела БНС. Адначасова ён далучыўся да супрацоўнікаў школынага Інспектарата, у якім працаваў над падрыхтоўкай падручнікаў і тэрміналогіі. Аднак у выніку канфлікту з БНСаўскім дзеячам Іванам Касяком і Ё. Сівіцам, якога абвінаваціў у стрымліванні выпуску падручнікаў, Станкевіч быў вымушаны пакінуць гэтыя пасады, і толькі заступніцтва Ермачэнкі выратавала яго ад арышту²⁰.

Аднак канфлікт з Ё. Сівіцам не спыніў клопатай Я. Станкевіча пра кнігадрукаванне. Сканчаяўся першы год акупацыі, а нямецкая ўлады не спяшаўліся стварыць выдавецтва. З гэтай прычыны ён вырашыў не чакаць нямецкай ласкі і арганізаваць выпуск кніг у рамках БНС, што дазваляў ейны статут. Як паведамляла прэса, гэтая яго дзеянісць пачалася ў чэрвені 1942 г., вядома, не без ухвалы Ермачэнкі²¹.

Першай кнігай, якую выпусціла БНС, была манографія Янкі Станкевіча *Крыўя—Беларусь у мінуласці*, надрукаваная ў жніўні 1942 г. вялікім накладам у 50 тысяч асобнікаў²². Раней, ад 12 лістапада 1941 г. да 31 студзеня 1942 г., яна друкавалася ў «Менскай Газэце». *Крыўя—Беларусь у міну-*

²⁰ Справа здача «Евы» (Зоф'і Дабрынскай) з падарожжа ў Менск у ліпені 1942 г. Архіў актаў новых у Варшаве. Фонд Дэлегатуры ўрада, 203/VII—45, С. 23.

²¹ Раніца. 10 студзеня 1943.

²² Лісты Я. Станкевіча да К. Езавітава ад 19.07. і 31.08.1942 // Спадчына. 1999. №5—6.

ласьці не была цалкам новай кнігай, але перапрацаваным і пашыраным аўтарам варыянтам пражскага выдання *Курс гісторыі Крывіі–Беларусі*, у выніку чаго яна магла быць хутка надрукаваная ў Менску.

Пра выпуск гэтай кнігі шмат пазней Іван Касяк напісаў: «На самым пачатку дзейнасьці нямецкай цывільной адміністрацыі д-р Ян Станкевіч змог собкімі сродкамі і, ашукваючы немцаў, выдаць друкам у Менску сваю невялікую гістарычную кніжку «Беларусь–Крывія ў мінуласьці». Выказанныя ў ёй погляды аб балтышкіх упłyvах на народ Беларусі выклікалі надзвычайну варожасць у Генэральным камісарыяце Беларусі. Д-р Станкевіч мусіў уцякаць з Менска, каб ухаваць жыццё»²³.

Варта разгледзець выказанні І. Касяка. Па-першае, *Крыўя–Беларусь у мінуласьці* выйшла не на пачатку дзейнасьці цывільной адміністрацыі, але амаль на год пазней, па–другое, была выпушчана на сродкі БНС, а не аўтара, урэшце, па–трэцяе, не магла выклікаць варожасці Генеральнага камісарыата, які ўжо раней дазволіў яе надрукаваць у «Менскай Газэце», у сувязі з чым ніякой патрэбы «ашукваць немцаў» у Станкевіча не было. На гэта паказваюць і выступленні Кубэ, які ахвотна падкрэсліваў этнічныя асаблівасці беларусаў, іх часткова нардъгнае паходжанне і г.д.²⁴

Пасля выпуску сваёй кнігі *Крыўя–Беларусь у мінуласьці* Станкевіч надалей працаваў у выдавецкім аддзеле БНС. Пад канец жніўня 1942 г. ён

²³ Найдзюк Я. і Касяк І. *Беларусь учора і сёння*. Менск, 1993. С. 284.

²⁴ Беларускі народны календар на 1944 г. Менск, 1944. С. 94.

выхаў у Вільню, аднак не для «ухавання» жыцця, як лічыў Касяк, а для нагляду над выпускамі сваёй чарговай кнігі *Лемантар пераходны з лацініцы на кірыліцу*²⁵. Яе набор рабіўся лацінскім шрыфтам у віленскай друкарні, і там яна была надрукаваная. Невядома, што паўплывала на выданне гэтай кнігі. У той час, калі ў беларускія школы ўводзілася лацінка, здаецца, больш патрэбны быў пераходны лемантар з кірыліцы на лацінку, а не наадварот.

Выданне абедзвюх кніг Я. Станкевіча сведчыла не толькі пра магчымасці, якія Ермачэнка стварыў свайму сябру. У той час, у другой палове 1942 г., пад яго кірауніцтвам БНС дасягнула апагея сваіх пачынанняў: была створана ўстанова Мужаў даверу, арганізоўваўся корпус Беларускай самааховы, актыўізавалася дзеянасць у галіне школьніцтва, культуры і пропаганды, што побач з грамадской апекай і аховай здароўя стварала надзею на прызнанне самаўрадавых кампетэнций Самапомачы.

²⁵ Бессэнсоўная выказванні Касяка пра кнігу Станкевіча адлюстроўвалі яго стаўленне да тагачасных дзеячаў каталіцкага паходжання, якіх ён падазраваў у скрытай пропольскай дзеянасці. Не маючы іншых магчымасцяў, Касяк спадаў менскаму СД надуманыя даносы на Я. Станкевіча, В. Іваноўскага, Я. Найдзюка і іншых. Гэтая справа разглядалася ў 1946 г. падчас выбараў у Беларускі нацыяналіны камітэт у Нямеччыне, калі Я. Станкевіч ад мовіўся супрацоўнічач з Касяком за ягоныя даносы на Іваноўскага; у чым, пасля сведчання былога перакладчыка ў Менскім СД Віктара Чабата-рэвіча, Касяк быў вымушаны прызнацца (гл. Л. Галяк. *Успаміны*. Частка другая. ЗША, 1983. С. 62). На сваё апраўданне Касяк пазней напісаў, што беларусы змагаліся з польскай акцыяй «тымі сродкамі, якія былі даступныя» (гл. І. Касяк. З гісторыі Праваслаўнай царквы беларускага народу. Нью Ёрк, 1956. С. 121.)

Інтэгральнай часткай с падзяванняў Ермачэнкі быў праект стварэння на базе БНС кніжнага выдавецтва. З такой мэтай ён запрасіў у выдавецкі аддзел Самапомачы Язэпа Найдзюка, вопытнага друкара і выдаўца беларускіх кніг і часопісаў у давеннай Вільні. Найдзюк неадкладна заняўся падрыхтоўкай чарговых кніг. Паводле справаздачы кіраўніцтва БНС на сакавіцкі (1943 г.) з'ездзе яе акруговых кіраўнікоў, да гэтага часу Самапомач надрукавала акрамя дзвюх кніг Станкевіча яшчэ зборнік калядных песеней (*Ой, прыйшла каляда. — Ю.Т.*), *Страявы вайсковы статут* і падрыхтавала да друку пашыраную Найдзюком кніжку В. Ластоўскага *Што трэба ведаць кожнаму беларусу, Новы беларускі песеньнік* і некалькі календароў²⁶.

Пададзеныя ў гэтай справаздачы звесткі ствараюць пэўную загадку для бібліёграфа. Справа ў тым, што на вокладках трох кніг: *Ой, прыйшла каляда*, *Страявы вайсковы статут* і *Што трэба ведаць кожнаму беларусу* пазначаны як выдавец не БНС, а новастворанае Выдавецтва школьніх падручнікаў і літаратуры для моладзі. Чаму апрацаваныя ў БНС і надрукаваныя коштам гэтай арганізацыі кнігі не былі выдадзеныя пад яе грыфам?

Так, летам 1942 г. начальніцтва СС і паліцыі выступіла з рэзкай крытыкай палітыкі Кубэ ў Беларусі, які інспіраваў і падгримоўваў незалежніцкія праекты Ермачэнкі, у прыватнасці, стварэнне Са-мааховы. Паступова на пачатку 1943 г. сфера дзея-насці БНС была моцна звужана і абмежавана да

²⁶ Беларуская Газэта. 18 сакавіка 1943.

грамадскай апекі і аховы здароўя. Выдаваць кнігі ёй ужо не дазвалялася. У красавіку 1943 г. Ермачэнка быў адсунуты ад кіраўніцтва і вымушаны пакінуць Беларусь²⁷.

Такім чынам, пад фірмай БНС былі выдадзеныя ў Менску толькі дзве кнігі Я. Станкевіча. Трэцюю — *Беларускі лемантар «Зорка»* — выпускілі, верагодна, напрыканцы 1942 г. дзеячы БНС у Баранавічах²⁸. Гэтага лемантара нам не давялося ні бачыць, ні знайсці яго бібліографічнага апісання. Магчыма, ён быў поўным ці частковым перавыданнем аднайменнага лемантара Аляксандры Смоліч, які ў міжваенныя гады некалькі разоў выпускаўся ў Вільні.

Выдавацтва школьніх падручнікаў і літаратурныя для моладзі

Пішучы ў «Беларускай Газэце» (15.10.1942) пра вынікі працы школьнага Інспектарата за першы год яго дзейнасці, Я. Найдзюк выказаў спадзяванне на ажыўленне выпуску кніг пасля заснавання Выдавацтва школьніх падручнікаў і літаратуры для моладзі (далей ВШПЛМ), якое да гэтага часу, г. зн. да паловы кастрычніка 1942 г., усё яшчэ было ў стане арганізацыі. Першую звестку пра яго заснаванне падала «Беларуская Школа»: выдаўцом першых чатырох нумароў гэтага двухмесячніка быў Інспектарат, а пятага, за

²⁷ Пра перадумовы канфлікту Кубэ і СС, які паўплываў на справу БНС і Ермачэнкі, гл. шырэй у працы Ю. Туранака *Беларусь пад нямецкай акупаций*. Мінск, 1993. С. 114—149.

²⁸ Голос Вёскі. 11 лютага 1943.

верасень—каstryчнік 1942 г. — ВІШПЛМ. Аднак пяты нумар «Беларускай Школы» выйшаў са спазненнем на некалькі тыдняў, відаць, у палове лістапада, на што паказвае звестка пра ягоны выпуск, надрукаваная 22 лістапада 1942 г. у «Беларускай Газэце». Такім чынам, заснаванне ВІШПЛМ адбылося пад канец каstryчніка або на пачатку лістапада 1942 г.

Кіраўніком ВІШПЛМ В. Кубэ назначыў Ё. Сівіцу, які надалей заставаўся шэфам школьнага Інспектарата. Абедзве гэтыя структуры адноўка-ва падпарадкоўваліся Генеральному камісарыяту Беларусі і працавалі пад кіраўніцтвам яго чыноўніка Сівіцы, які да канца акупациі быў цэнзарам друкаваных кніг. Тэхнічным кіраўніком выдавецтва быў Язэп Найдзюк. У выдавецтве працавалі: прафесар Мікола Байкоў, Антон Лёсік — брат мовазнаўца і педагога Язэпа Лёсіка, Аўген Калубовіч, Язэп Гладкі, бухгалтар, сакратарка і машыністкі. З выдавецтвам супрацоўнічалі Янка Станкевіч, Яўхім Кіпель, Пётр Кісель, кампазітары Аляксей Туранкоў і Мікола Шчаглоў, мастак-графік Анатоль Тычына і іншыя²⁹.

Выдавецтва месцілася ў доме №13 на Камса-мольскай вуліцы, перайменаванай падчас акупациі на вуліцу Алеся Гаруна. Там жа знаходзіўся Школьны інспектарат і БНС. Людзі, якія займаліся апрацоўкай і выпускам кніг, звычайна рабілі адну і ту ю справу, і не раз, асабліва праз дзесяцігоддзі, не маглі дакладна акрэсліць для якой «фірмы» яны працавалі — для Інспектарата, БНС

²⁹ Найдзюк Я. Ліст да аўтара ад 18.09. 1979 (архіў аўтара).

ці выдавецтва. Нават Найдзюк, які выдатна ведаў тагачаснае становішча, блыгтаў выдавецтва з Інспектаратам. Яўхім Кіпель, які з другой паловы 1942 г. працаў у навуковым аддзеле Інспектарату, пасля вайны пісаў: «... мне не было ясна, куды гэты аддзел належала адміністрацыі: уважалася, што аддзел знаходзіўся пры Генэральным Камісарыяце, хоць мясьціўся ён пры Самапомачы, ды ў розных справах адміністрацыйных усё заладжвалася якраз у той Самапомачы»³⁰.

Першай кнігай, якую напрыканцы 1942 г. выпусціла ВШПЛМ, быў *Беларускі лемантар* Пятра Кісяля — дырэктора адной з менскіх школ. Яе выданне адлюстроўвала незвычайныя цяжкасці ў навучальным працэсе, калі забаранялася карыстацца савецкімі падручнікамі, а іншых не было. Кісель згадзіўся апрацаўваць лемантар, аднак да восені 1942 г. здолеў падрыхтаваць толькі трэцюю яго частку. Усё ж, каб хоць часткова задаволіць патрэбы школ, Інспектарат вырашыў надрукаваць гэтую частку. Яе тэкст раптоўна абрываўся на 32 старонцы, на літары «Д». Выдавецтва не лічыла яго паўнацэнным лемантаром і не называла яго ў спісах сваіх выданняў. Аднак кур'ёзнае выданне 1942 г. адпавядае ўсім бібліяграфічным нормам і таму ўключана ў наш каталог. Агулам ВШПЛМ выдала 24 кнігі, уключна з лацінічным варыянтам *Беларускага правапісу* Лёсіка. З увагі на невялікую іх колькасць выпуск кожнай кнігі быў свайго роду падзеяй і адзначаўся ў прэсе.

³⁰ Кіпель Я. Эпізоды. Нью Ёрк, 1998. С. 212.

Найбольш пільным іх «летапісам», так як калісьці ў віленскім «Шляху Моладзі», быў Язэп Найдзюк, які пад сваімі псевданімамі (З. Бойдацкі, Разглядальнік і іншымі) сістэматычна змяшчаў у «Беларускай Газэце» і «Голосе Вёскі» інфармацыю аб выданнях ВШПЛМ. «Кажная новая беларуская кніжачка, — пісаў ён 6 траўня 1943 г. у «Беларускай Газэце», — нашым часам цешыць ужо самым фактам свайго з'яўлення». Гэтыя яго звесткі дазволілі вызначыць розныя бібліяграфічныя дэталі, якія часам не падаваліся на вокладках кніг, у прыватнасці, удакладніць час іх выпуску. З увагі на кароткую дзейнасць ВШПЛМ сам год выпуску кнігі яшчэ недастатковы для высвятлення выдавецкай працэдуры і яе вынікаў. Праўда, на некаторых кнігах часам падаваўся і месяц выпуск, але такіх кніг было няшмат, і толькі дзякуючы прэсавай інфармацыі можна было ўстанавіць больш дакладны тэрмін выдання, прынамсі, па кварталах. Дарэчы, зборнік *Oй, прыйшла каляда* быў выдадзены не ў 1942 г., як пададзена на яго вокладцы, а ў студзені 1943 г. (гл. дакументацыя ў каталоге).

Вынікі працы ВШПЛМ, найбольш істотныя для аналізу яго дзейнасці, паказаны ў табліцы 1. Кнігі, выдадзеныя лацінкай, транслітаруюцца кірыліцай, аднак з абавязачннем алфавіту кожнай кнігі сімваламі «К» — кірыліца і «Л» — лацінка. Фактычны выпуск кніг даецца па кварталах. У табліцы не падаецца месца выдання, якім ва ўсіх выпадках быў Менск як сядзіба ВШПЛМ, затое падаецца месца іх надрукавання. Усе бібліяграфічныя дэталі ў поўным выглядзе пададзеныя ў каталоге.

Табліца 1. Кнігі Выдавецтва школьнага падручнікаў і літаратуры для моладзі

Аўтар/ загаловак	алфа-віт	Год, квартал выдання	Колькасць стар.	Наклад у тыс.	Месца друку
П. Кісель. Беларускі лемантар	Л	1942, IV	32	?	Менск
Ой, прыйшла каляда	К	1943, I	16	5	Менск
Страявы вайсковы статут	К	1943, I	31	10	Менск
В. Ластоўскі. Што трэба ведаць кожнаму беларусу	К	1943, II	31	?	Менск
Вясна-красна	К	1943, II	16	?	Менск
М. Лясун. На крыжы	К	1943, II	62	?	Менск
Эвангельскі хрысьціянскі схізм	К	1943, II	176	?	?
П. Кісель. Беларускі лемантар	Л	1943, II	96	?	Менск
Зборнік купальскіх і жніўных песняў	К	1943, III	36	?	Менск
Зборнік сцэнічных твораў	К	1943, III	80	?	Менск
А. Лёсік. Беларускі правапіс	К	1943, III	61	100	Менск
Б. Тарашкевіч. Беларуская Граматыка	К	1943, IV	104	100	Менск
З. Дабрынская, П. Шырынскі. Зборнік арытметычных задачаў	Л	1943, IV	88	50	Вільня
З. Дабрынская, М. За вусцінскі. Зборнік арытметычных задачаў	Л	1943, IV	104	50	Вільня
Я. Станкевіч. Кніжка вучыцца	К, Л	1943, IV	48	10	Вільня
А. Лёсік. Беларускі правапіс	Л	1944, I	72	50	Вільня
П. Кісель. Беларускі лемантар	Л	1944, I	96	30	Менск
Т. Лебядка. Песні выгнанья	К	1944, I	32	5	Вільня
Я. Найдзюк. Беларусь учора і сяняня	К	1944, I	304	25	Менск

Аўтар / загалоўак	алфа-віт	Год, квартал выдання	Коль- касць стар.	На- клад у тыс.	Месца друку
Л. Случанін. Рагнеда	К	1944, II	63	5	Вільня
Н. Арсеньева. Сягоныя	К	1944, II	127	5	Вільня
Я. Станкевіч. Мален'кі слоўнічак фразэолёгічны	К	1944, II	151	?	Менск
Выбраныя беларускія народныя казкі	Л	1944, II	96	?	Вільня
Алесь Салаўей. Мае песьні	К	1944, III	96	3	Рыга

Хаця асноўнай задачай ВШПЛМ быў выпуск літаратуры для патрэб школьніцтва, тэматычны дыяпазон яго выданняў даволі шырокі. Акрамя школьніх падручнікаў, яно выпусціла песьнікі, рэпертуарны зборнік, казкі, мастацкую, рэлігійную, вайсковую, навуковую і навукова-папулярную літаратуру.

Пераважную частку выданняў ВШПЛМ складалі арыгінальныя творы беларускіх аўтараў, апрацаваныя ва ўмовах нямецкай акупацыі. Да іх ліку належалі школьнія падручнікі П. Кісяля, А. Лёсіка, Я. Станкевіча і З. Дабрынскай, зборнікі паэзіі і апавяданняў Н. Арсеневай, Т. Лебяды, М. Лясуні, А. Салаўя і Л. Случаніна, а таксама апрацаваны Я. Станкевічам пры ўдзеле А. Адамовіча *Мален'кі маскоўска-беларускі (крыўіцкі) слоўнічак фразэолёгічны. Граматыка* Б. Тарашкевіча лічылася перавыданнем яе пятага віленскага выпуску, аднак яна была перапрацаваная і дапоўненая А. Лёсікам, К. Шкуцькам і А. Адамовічам згодна з патрабаваннем новага правапісу.

Кніга Я. Найдзюка *Беларусь учора і сяньня* не была падручнікам для пачатковых школ. Яна

мела характар навукова–папулярнай працы, прызначанай для нацыянальнай адукацыі інтэлігэнцыі і старэйшай моладзі, у прыватнасці, для вучняў настаўніцкіх семінарыяў. Параўнальна аб’ёмістая кніга (звыш 300 старонак) не рыхтавалася наспех — над ёй аўтар працаў яшчэ ў Вільні, дзе ў 1940 г. выдаў аднайменную кніжку і ў 1941—1942 гг. заканчыў апрацоўку яе новага варыянта, які ад пачатку 1942 г. друкаўся ў «Голосе Вёскі». Аднак, нягледзячы на сугучнасць загалоўкаў, няма падставы лічыць менскае выданне пашыраным перавыданнем віленскага: аб’ём выдадзенай у 1944 г. кнігі быў у пяць разоў большы, чым віленскага выдання. Па сутнасці, гэта быў цалкам новы твор.

Новымі былі і выданні фальклорных песень *Oй, прыйшла каляда, Вясна–красна і Зборнік купальскіх і жніўных песьняў* з музычнай гарманізацыяй М. Шчаглоў, А. Туранкова і іншых кампазітараў. Некаторыя кнігі, як *Зборнік сцэнічных твораў, Выбраныя беларускія народныя казкі і Што трэба ведаць кожнаму беларусу* В. Ластоўскага былі перадрукам ранейшых выданняў, прычым апошняя была пашырана Я. Найдзюком.

Больш складаная была кампазіцыя апрацаванага ў 1942 г. пропаведнікам царквы баптыстаў у Беларусі Антонам Кецкам Эвангельскага хрысціянскага спіеўніка. Змешчаны ў ім 142 рэлігійныя гімны былі частковая перадрукаваная з папраўкамі з даваенных песеннікаў *Песьні духоўныя з гарфы сіонскай* (Варшава, 1925) і *Божая ліра* (Вільня, 1930) і частковая новаперакладзены Наталляй Арсенневай з нямецкай мовы. Да перакладнай літаратуры таксама адносіўся *Страявы вайсковы статут*, апрацаваны Віталём Мікулам

на загад І. Ермачэнкі для патрэб Самааховы, паліцыі і школьнай моладзі.

Як паказана ў табліцы, з агульнай колькасці 24 кніг, выпушчаных ВШПЛМ, 16 было надрукавана кірыліцай, 7 — лацінкай, а Я. Станкевіча *Кніжка вучыцца чытаць і пісаць лацініцаю* — двумя алфавітамі. Яна прызначалася як дапаможнік для ўсходнебеларускіх настаўнікаў, з якіх многія ведалі толькі кірыліцу. Згодна з дырэктывай А. Розенберга, лацінкай друкаваліся пераважна школьнія падручнікі. Астатнія кнігі, як правіла, выдаваліся кірыліцай, а адзіным вынікам былі *Выбраныя беларускія народныя казкі*, на што, відаць, паўпльвалі асабістыя сімпаты да лацінкі яе складальніка і выдаўца Язэпа Найдзюка.

З розных прычынаў кнігі ВШПЛМ друкаваліся ў розных друкарнях. Паколькі ў Менску былі праблемы з адпаведнымі шрыфтамі і друкарамі, набор лацінічных выданняў пераважна адбываўся ў Вільні і частка іх там друкавалася. Аднак у выніку перагружанасці менскіх друкарняў у Вільню накіроўваліся і некаторыя кірылічныя

М. Шчаглоў і Н. Арсеніева.
Менск, 1944 г.

выданні ВШПЛМ, напрыклад, зборнікі вершаў Т. Лебяды, Н. Арсеневай і Л. Случаніна. Агулам у Менску надрукавана 14 кніг, у Вільні — 8 і адна — у Рызе, дзе працаваў яе аўтар Алесь Салавей. Не высветлена месца друку Эвангельскага хрысьціянскага съпесуніка.

Кнігі ВШПЛМ выпускаліся адносна вялікімі накладамі. Граматыка Тарашкевіча і кірылічны варыянт *Правапісу* А. Лёсіка выдадзеная 100-тысячным накладам кожная кніга, а арыфметычны задачнікі і лацінічны варыянт *Правапісу* — па 50 тыс. асобнікаў. Напэўна, не меншы быў агульны наклад *Лемантара* П. Кісяля — яго другое, стэрэатыпнае выданне 1944 г. выйшла накладам 30 тыс. асобнікаў. Наклад папулярнай гісторыі Беларусі Я. Найдзюка склаў 25 тыс., зборнікаў паэзіі Н. Арсеневай, Л. Случаніна і А. Салаўя — ад 3 да 5 тыс., *Страявога вайсковага статута* — 10 тыс. і зборніка *Ой, прыйшла каляда* — 5 тыс. асобнікаў.

Паводле звестак, падаваных на вокладках кніг і ў газетах, цэны выданняў ВШПЛМ былі адносна нізкія. Школьныя падручнікі прадаваліся па 1,00—

В. Таўлай, Т. Лебядз, А. Салавей, М. Сяднёў, С. Хмара,
У. Глыбіны, Х. Ільшэвіч. Менск, 1943 г.

2,00 маркі, зборнік Т. Лебяды *Песні вигнанья* каштаваў 75 фэнігаў, зборнік вершаў А. Салаўя — 3 маркі, *Выбраныя беларускія народныя казкі* — 3,50 маркі, *Фразэолёгічны слоўнічак Я. Станкевіча* — 2 маркі, а найбольш аб'ёмістая кніга Найдзюка *Беларусь учора і сяньня* — 5 марак. Паводле Я. Найдзюка, кнігі ВШПЛМ пачаткова субсідыраваліся Генеральным камісарыятам, але з часам прыход з іх продажу перавысіў кошты выдання, і выдавецтва стала прыбытовым³¹.

Для ацэнкі дзеянасці ВШПЛМ важнае значэнне мае фактар часу выпуску кніг, ад чаго ў вялікай ступені залежалі іх распаўсюджванне і выкарыстанне. Першы школьнік падручнік — закончаны *Беларускі лемантар Кісяля* — быў надрукаваны вясной (хутчэй за ўсё ў траўні 1943 г.), і таму наўрад ці акруговыя і павятовыя школьнікі інспектары змаглі яго даставіць у школы перад летнімі вакацыямі. А гэта значыць, што не толькі ў 1941/42 г., але і ў 1942/43 годзе школы працавалі без падручнікаў. Летам 1943 г. выйшаў з друку кірылічны варыянт *Беларускага правапісу* А. Лёсіка, а ў снежні і на пачатку 1944 г. астатнія падручнікі, але настаўнікі і вучні маглі імі карыстацца ўсяго некалькі месяцаў, бадай, да траўня, калі закончыліся школьнікі заняткі. Пазней яны ўжо былі непатрэбныя.

Як паказана ў табліцы 1, 13 кніг, або больш за палову ўсіх выданняў ВШПЛМ, быў надрукаваны ў апошнія месяцы акупациі — ад снежня 1943 да чэрвеня 1944 г. Кнігі Н. Арсенневай, Л. Случаніна, казкі і фразэалагічны слоўнічак Я. Станкевіча выйшлі ў траўні—чэрвені 1944 г., і таму толькі

³¹ Паводле інфармацыі Я. Найдзюка з 1980 г. — Ю. Т.

нязначная частка іх накладаў магла быць распаў-
сюджаная да чэрвеньскага наступлення Чырвонай
Арміі. Як пісаў Я. Станкевіч у прядмове да другога
выдання *Слоўнічка*, у выніку спешнай эвакуацыі
ў Нямеччыну амаль увесь наклад яго кнігі застаў-
ся ў Менску. Такі ж быў лёс і зборніка лірыкі Але-
ся Салаўя *Mae песыні*, надрукаванага ў ліпені 1944 г.
у Рызе, адкуль толькі частку накладу аўтар змог
забраць з сабою ў Берлін³².

З прычыны эвакуацыі не было закончана вы-
данне некалькіх кніг, падрыхтаваных ВШПЛМ да
друку. На пачатку 1944 г. У. Сядура здаў выдавец-
тву дзве свае працы *Беларускі тэатр* і *Беларускае
мастацтва*, якія, паводле «Беларускай Газэты» ад
15 сакавіка 1944 г., павінны быті «ў хуткім часе
ўбачыць свет». Не была выдадзена п'еса Т. Лебя-
ды *Загубленае жыццё*, чытанка П. Кісяля і некалькі
рэлігійных прац ксяндза Ільдэфонса Бобіча.

Іншыя выдаўцы

У адрозненне ад газет і часопісаў, выданне
кніг на абшары Генеральнай акругі Беларусь, як і
на іншых тэрыторыях Остланда, не была строга
цэнтралізавана і ВШПЛМ не было выключным вы-
даўцом. Выпускаць кнігі дазвалялася і іншым ўста-
новам, згуртаванням ці асобам пасля атрымання
на тое згоды генеральнага або акруговага каміса-
рыята. Паколькі акупацыйныя ўлады не стваралі
принцыповых перашкод, выданне кнігі па-за

³² Пра гэтыя перыпетыі А. Салаўя гл. Антон Адамовіч. *Жыць-
цё ў паэтычнай спадчыне Алеся Салаўя ў кнізе Ня туск-
ная краса*. Альесь Салавей. Збор твораў. Нью-Ёрк — Мэль-
бурн, 1982. С. 307—311.

ВШПЛМ у значнай меры залежала ад ініцыятывы і творчых магчымасцяў аўтараў і выдаўцуў і, вядома, наяўнасці сродкаў. Аднак такіх выданняў было ўсяго некалькі.

У снежні 1943 г. у Слуцку быў выпушчаны зборнік вершаў мясцовых аўтараў *Песьніры Случчыны* пад рэдакцыяй Уладзіміра Клішэвіча. У зборніку друкаваліся творы У. Клішэвіча, Л. Случаніна, Я. Золака, А. Крота, В. Блакітнага, Л. Гая і В. Явара. Гэты даволі аб'ёмны зборнік убачыў свет дзякуючы датацыі Слуцкага а круговага камісарыята. Вясной 1944 г. рэдакцыя часопіса «Новы Шлях» выпусціла сцэнічны гратэск Францішка Аляхновіча *Круці, ня круці — трэба памярці*.

Пасля забойства 5 сакавіка 1943 г. лідэра беларускіх нацыянал-сацыялістаў Фабіяна Акінчыца яго ідэйныя паплечнікі Уладзіслаў Казлоўскі і Міхась Ганько выдалі ў Менску брашуру *Фабіян Акінчыц. Ягонае жыцьцё і думкі*. Брашура, напэўна, выйшла на сродкі СБМ, як і апрацаваны пры ўздзеле кампазітара Міколы Шчаглова *Юнаукі съпейнік*, выдадзены на пачатку 1944 г.

Немалую цікавасць выклікае выданне кнігі *Смалакурэнъне* прафесара Калыныша, якая 19.04.1944 г. рэкламавалася ў «Беларускай Газэце». У ёй разглядаліся спосабы карчавання пнёў, тэхнолагія вуглепалення, дзёг цекурэння, кансервацыі драўніны і смалакурэння.

Нам не давялося адшукаць гэтую кнігу ці яе бібліографічнае апісанне, акрамя пададзеных у каталоге аб'ёму і кошту. Таксама невядома ці Ка-

³³ Turonek J. *Wacław Iwanowski i odrodzenie Białorusi*. Warszawa, 1992. S. 92.

лыныш — гэта сапраўднае прозвішча ці псеўданім. Затое вядома, што падобнымі пытаннямі, у прыватнасці, карчаваннем пнёў і кансервацыяй драўніны, займаўся ў 30-я гады прафесар Варшаўскай палітэхнікі Вацлаў Іваноўскі, які ў 1941—1943 гг. працаваў у Менску³³. Можа, гэты след давядзе будучых даследчыкаў да разгадкі пытання аўтарства і выдання.

Даволі позна занялася выпускам папулярнай сельскагаспадарчай літаратуры рэдакцыя газеты «Голас Вёскі». Як пісаў яе былы рэдактар Яўхім Кіпель, вясной 1944 г. было здадзена ў друк шэсць кніжачак, якія мелі выйсці 25-тысячным накладам кожная³⁴. Далейшы іх лёс невядомы.

Безвыніковымі былі выдавецкія планы Беларускай цэнтральнай рады. Паводле Р. Астроўскага, яе навуковы аддзел за некалькі месяцаў свайго існавання склаў 21 падручнік для сярэдніх і пачатковых школ і апрацаваў беларуска-нямецкі тэхнічны слоўнік³⁵. Некаторыя падручнікі мелі быць здадзены ў друк, але ніводзін не ўбачыў свету.

Агулам за тры гады акупацыі ў Генеральнай акрузе Беларусь выйшла, не лічачы нямецкіх выданняў (пра якія ніжэй), 50 кніг на беларускай мове. З іх ліку Краёвае выдавецтва «Менск» выпусціла 1 кнігу, ксёндз Глякоўскі — 3, школьнны Інспектарат — 14, БНС — 3, ВІШПЛМ — 24 і іншыя выдаўцы — 5.

³⁴ Кіпель Я. Цыт. праца. С. 222.

Генеральная акруга Літва

Вялікае значэнне Вільні як нацыянальнага цэнтра Заходняй Беларусі пачало слабець ужо ў 30-х гадах, калі польскія ўлады паступова спынялі дзейнасць беларускіх грамадскіх і культурных арганізацый і выганялі з роднага краю іх актыўных удзельнікаў. Значэнне Вільні яшчэ больш паслабела пасля далучэння восеню 1939 г. заходнебеларускіх абшараў да Савецкай Беларусі і тэрытарыяльнага размежавання БССР і Літвы. Беларуская грамада ў Вільні раптоўна апынулася ў становішчы ледзь не замежнай эмігранцкай групоўкі з абмежаванымі сувязямі з насельніцтвам заходніх абласцей БССР. Да таго, гэтая групоўка пачала прыкметна змяншацца — адны перасяляліся ў Беларусь, іншых савецкія ўлады арыштавалі і вывозілі, урэшце некалькі дзесяткаў дзеячаў напярэдадні акупацыі Літвы Чырвонай Арміяй у другой палове чэрвеня 1940 г. выехала з Вільні на абшар нямецкай акупацыі.

Падчас нямецкай акупацыі ў Вільні існаваў адноўлены Беларускі нацыянальны камітэт, працавала беларуская гімназія і настаўніцкая семінарыя, з сакавіка 1942 г. выдаваўся штотыднёвы «Беларускі Голос». Аднак наўрад ці гэтыя меры-прыемствы былі задуманыя як спроба актывізацыі беларускага руху на абшары Літвы. Паводле Язэпа Малецкага, старшыні БНК у 1941—1942 гг., галоўным заданнем камітэта была падборка кад-

³⁵ Другі Ўсебеларускі Кангрэс. Выданыне БЦР. Мюнхэн, 1954. С. 24—25.

³⁶ Малецкі Я. Пад знакам Пагоні. Таронта, 1976. С. 54.

раў для працы ў Беларусі, куды накіравалі некалькі сот чалавек³⁶. З ліку шматлікіх да вайны ўдзельнікаў кнігавыдавецкага руху ў Вільні засталіся нямногія — ксёндз Адам Станкевіч, Станіслаў Грынкевіч, Францішак Аляхновіч і некалькі іншых.

У такіх варунках за трэй гады нямецкай акупацыі ў Вільні выйшлі толькі тры беларускія кніжкі, з якіх дзве — *Патрэбнайшыя выняткі з Рытуалу і вучнёўскі малітаўнік Вучыся і маліся апрацаўваў і выдаў у 1943 і 1944 г. ксёндз Адам Станкевіч*. Паводле «Беларускай Газэты» (29.03.1944 г.), да выпуску малітаўніка прычыніліся віленскія беларусы-каталікі, відаць, шляхам аказання грошовай падтрымкі.

Трэцяя кніга — *25-лецые Беларускае Гімназіі ў Вільні 1919—1944* выйшла стараннем кірауніцтва гімназіі, юбілей якой святкаваўся ў красавіку 1944 г. У кнізе змяшчаліся друкаваныя кірыліцай і лацінкай тэксты гадунцу юбілею гімназіі ды іншых дзеячаў.

Генеральная акруга Латвія

Больш стабільным чым у Літве было становішча беларускай меншасці ў Латвіі. Праўда, і там культура-асветная дзеянасць беларускіх арганізацый ужо ў 30-я гады абмяжоўвалася латышскім урадам, а ў 1940/41 г. была цалкам спынена савецкімі ўладамі, аднак гэтыя падзеі не выклікалі такой значнай міграцыі беларускай інтэлігенцыі, як у Вільні. У выніку, ва ўмовах нямецкай акупацыі няцяжка было аднавіць ранейшыя арганізацыйныя структуры.

Важную ролю ў грамадскім жыцці латвійскіх беларусаў адыграў Канстанцін Езавітаў. У жніўні 1941 г. ён узначаліў Беларускі нацыянальны камітэт у Рызе, які кіраваў працай мясцовых камітэтаў ва Ўсходняй Латвіі, галоўным чынам па аднаўленні школ і гурткоў мас-тацкай самадзейнасці.

Значную ролю адыграў К. Езавітаў і ў аднаўленні кнігавыдавецкай дзейнасці ў Латвіі. Поспех у гэтай справе залежаў не толькі ад дазволу акупацыйных уладаў, але таксама, і то не ў меншай меры, ад наяўнасці сродкаў, пра якія мусіў рупіцца сам выдавец.

Я. Найдзюк і К. Езавітаў.
Рыга, 17 лютага 1942 г.
Са збору Лены Глагоўскай.*

З такой мэтай узникла ідэя стварэння грамадскага выдавецкага фонду, якая ажыццяўлялася арганізаваным парадкам сярод настаўнікаў. Як паведамляла «Раніца» (26.07.1942 г.), першыя пачалі збіраць грошы на выданне падручнікаў і іншых кніг настаўнікі Дзвіншчыны, з якіх кожны прызначаўся на выдавецкі фонд адну месячную зарплату. Гэтая акцыя працягвалася і ў наступным

* На адвароце здымка дэдыкацыя: «Паважанаму грамадз. Найдзюку на добры ўспамін аб Рыве. К. Езавітаў. 17 лютага 1942 г.»

годзе, а сабраныя грошы перадаваліся ў распара-
дзэнне К. Езавітава.

Незалежна ад настаўніцкіх складчын, якія, вядома, не маглі забяспечыць выдавецкіх патрэбаў, К. Езавітаву, напэўна, спадзяваўся і на іншыя грашовыя паступленні і на базе сваіх аптымістычных разлікаў развіваў амбітныя планы. Акрамя школьніх падручнікаў ён імкнуўся выдаваць кнігі для дзяцей, музычную і навуковую літаратуру, слоўнікі. Працаваў сам і заахвочваў да супрацоўніцтва іншых аўтараў, мастакоў, кампазітараў, наладзіў контакты з менскімі выдаўцамі Янкам Станкевічам і Язэпам Найдзюком, які ў лютым 1942 г. адведаў яго ў Рызе.

Летам 1942 г. К. Езавітаву сумесна з П. Бруноўскім і П. Масальскім закончылі апрацоўку беларуска–нямецкага слоўніка, які планавалі выдаваць у нямецкім выдавецтве ў Рызе³⁷. У канцы жніўня Я. Станкевіч даслаў яму рукапісы апрацаваных Зоф'яй Дабрынскай падручнікаў — лемантара, чытанкі *Nasha kляса* і выдадзеную ў Празе яе *Арытмэтыку* з прапановай пе-равыдання ў Рызе³⁸. На заклік Езавітава адгукнуліся Аляксей Туранкоў і іншыя менскія кампазітары, а таксама дырэктор гімназіі ў Зілупе на Люцыншчыне Сяргей Сахараў, які падрыхтаваў да друку зборнік народных твораў. У выдавецкую дзейнасць уключылася і рыжская ма-стачка родам з Чарнігашчыны Аляксандра Бяльцова, якая рыхтавала малюнкі да праектаваных кніжак для дзяцей.

³⁷ Раніца, 26 студзеня 1942.

³⁸ Станкевіч Я. Лісты да К. Езавітава ад 19.07. і 31.08. 1942.
Спадчына, 1999. №5—6.

Супрацоўнікаў і матэрыялаў прыбывала, але фінансавыя магчымасці відавочна не адпавядалі аптымістычным спадзяванням К. Езавітава. Таму, кіруючыся камерцыйным разлікам, ён пачаў з музычнай літаратурой, якая ўяўлялася больш прыбытковай, чым школьнага падручнікі.

Пры значным попыце на музычныя творы ў Латвіі і Беларусі планаваныя паступленні з іх продажу павінны былі хутка палепшыць фінансавае становішча выдаўца і паспрыяць рэалізацыі яго праграмы.

На працягу сямі месяцаў — ад лістапада 1942 да траўня 1943 г. — К. Езавітаў выдаў у Рызе 10 паасобных беларускіх народных песен і рамансаў з нотамі ў гарманізацыі кампазітараў: М. Зінчука *Палыночак*, Т. Самохінай *Непагодны вечар*, А. Спаскага *Астры*, А. Туранкова *Маладыя гады*, *Лета*, *Скрыпка*, *Вечар*, *Лялоніха*, *Слуцкія ткачы* і *У садочку цвітучым*, а таксама два зборнікі: М. Мікалаевіча *З беларускія народныя песні* і А. Туранкова *7 беларускіх рамансаў*. Усе творы былі выпушчаныя накладам ад 1000 да 2000 асобнікаў і атрымалі высокую ацэнку рэцензентаў А. Карповіча («Новы Шлях», 1943, №18) і М. Щаглова («Беларуская Газэта», 8.09.1943 г.).

Аднак музычная літаратура не дала спадзяванага прыбытку, у сувязі з чым К. Езавітаў быў вымушаны абмежаваць ранейшыя праекты. У палове 1943 г. быў надрукаваны невялікі *Статут Беларускага аб'яднання ў Латвіі* і, пасля доўгага чакання, у лістападзе 1943 г. выйшла яго чытанка *Беларуская школа*, перадрукаваная з даваенага рыхскага выдання. Урэшце ў траўні 1944 г. выйшла ілюстраваная Аляксандрай Бяльцовай кніжка

для дзяцей *Камарочак*, якая, здаецца, была апошнім выдавецкім здзяйсненнем К. Езавітава.

Некалькі кніг засталося ў рукапісах. Не былі выкарыстаны дасланыя Я. Станкевічам лемантар і чытанка З. Дабрынскай, зборнік народных твораў С. Сахарава, а таксама беларуска–нямецкі слоўнік. Затое планавалася выданне *Арытмэтыкі* З. Дабрынскай. Летам 1943 г. быў атрыманы дазвол нямецкіх уладаў на выпуск гэтага падручніка, пасля чаго К. Езавітаў здаў яго ў друкарню, але ці з-за нястачы грошай ці з-за іншых прычынаў да канца акупацыі прэса не паведамляла пра яго надрукаванне.

Акрамя К. Езавітава, энтузістам выдавецкай працы ў Латвіі быў Мікола Панькоў, які ўзначаліў у Дзвінску ініцыятыўну ю группу па падрыхтоўцы Беларускай Народнай Энцыклапедыі. У ёй планавалася 50—55 тыс. артыкулаў, тысячи здымкаў, малюнкаў, картаў, дыяграм і інш. У залежнасці ад падтрымкі гэтай ініцыятывы творчай інтэлігенцыі Панькоў спадзяваўся скончыць падрыхтоўку энцыклапедыі не пазней 1944 г.³⁹ Задума была нерэальная і не магла здзейсніцца.

Беластоцкая акруга

Да нямецкай акупацыі беларускія кнігі ў Беластоку амаль не выдаваліся, сціплья патрэбы мясцовага насельніцтва пакрываліся пастаўкамі віленскіх, а з восені 1939 г. — менскіх выданняў. Адсутнасць выдавецкай традыцыі і мясцовых творцаў была асноўнай прычынай стагнацыі кнігавыда-

³⁹ Новая Дарога. 5 верасня 1943.

вецкай справы і падчас акупацыі. Німецкая адміністрацыя доўгі час яе не стымулявала і абмяжоўвалася выпускам для беларусаў Беластоцкай акругі што тыднёвіка «Новая Дарога» і перыядычных календароў «Гаспадар».

Рухавіком інтэлектуальнаага жыцця ў Беластоку быў у той час вядомы паэт і гісторык, віленчук Хведар Ільшэвіч — старшыня Беларускага аб'яднання і рэдактар «Новай Дарогі». У каstryчніку 1943 г. ён прыцягнуў да супрацоўніцтва прыбылага з Магілёўшчыны паэта Масея Сяднёва, які апрацаўваў у Беластоку зборнік успамінаў і артыкулаў пад загалоўкам *Aхвяры бальшавізму*, а таксама зборнік сваіх вершаў *Ад сына твойго, Беларусь*. На пачатку 1944 г. Беларускае аб'яднанне прашыла выдаць абедзве кнігі М. Сяднёва і пасля атрымання дазволу ўладаў выслала іх у кёнігсбергскую друкарню.

Як пісаў аўтару М. Сяднёў, абодва зборнікі друкаваліся ў Кёнігсбергу адначасова і ў ліпені 1944 г. ужо былі гатовыя. Аднак падчас бамбавання горада зборнік вершаў згарэў, а *Aхвяры бальшавізму* цудам ацалелі. Усё ж друкарня не магла высласць ацалелы наклад Беларускаму аб'яднанню ў Беласток, які ў міжчасе быў заняты Чырвонай Арміяй. Кніга была адпраўлена Беларускаму камітэту самапомачы ў Берлін, дзе неўзабаве апынуўся і яе аўтар⁴⁰.

Таксама не здзейніўся выпуск двух школьніх падручнікаў — лемантара і чытанкі для II—III класаў. Адзін з іх апрацаўваў інспектар беларускіх школ Беластоцкай акругі Аляксей Грыщук, а другі — іншы

⁴⁰ Сяднёў М. Ліст да аўтара ад 2.10.1995 (архіў аўтара).

настайнік, праўдападобна, П. Санчык. Абедзве кніжкі на пачатку 1944 г. былі адпраўлены ў кёнігсбергскую друкарню і там згарэлі ў выніку ваенных дзеянняў⁴¹. Такім чынам, рэальны вынік кнігавыдавецкай дзеянасці ў Беластоку аблежаваўся адной кнігай Сяднёва *Ахвяры бальшавізму*, якая распаўсюджвалася ўжо толькі сярод эмігрантаў у Нямеччыне.

Чамусьці не шанцавала Беластоку. У 1943 г. Беларускае Аб'яднанне планавала выдаць зборнік народных казак Беласточчыны і зборнік беларускіх песенъ, які рыхтавалі мясцовыя кампазітары З. Арлоў і А. Евец⁴². Аднак ніводзін з іх не быў складальнікамі скончаны.

У апошнія месяцы акупацыі Х. Ільяшэвіч разгортваў новыя праекты кнігавыдавецкай дзеянасці ў Беластоку — планаваў выдаць лепшыя творы беларускай літаратуры ў серыі «Беларуская Народная Бібліятэчка», пераклады сусветнай класікі ў серыі «Бібліятэка перакладаў» і іншыя кніжкі⁴³. Гэтыя праекты перакрэсліла наступленне Чырвонай Арміі. Летам 1944 г. Ільяшэвіч выехаў у Берлін, дзе ажыццяўляў сваю задуму.

Генерал-губернатарства

Заснаваны на пачатку 1940 г. Беларускі камітэт у Варшаве на працягу ўсёй сваёй гісторыі фармальна не займаўся выдавецкай дзеянасцю.

⁴¹ Relacja Aleksandra Hrycuka... // Białoruskie Zeszyty Historyczne». 1999, №11. С. 228—234.

⁴² Новая Дарога. 25 ліпеня 1943.

⁴³ Жумаръ С. Цыт. праца. С. 40.

Аднак з ініцыятывы камітэта 19 ліпеня 1942 г. было створана пры беларускай праваслаўнай парафіі ў Варшаве Царкоўнае брацтва імя святога Юрыя, якое з апрабацыяй Варшаўскага мітрапаліта Дзянісія выпускала рэлігійную літаратуру на беларускай мове⁴⁴.

У 1942—1943 гг. старшынёй брацтва быў пратоарэй Хведар Барэцкі, настаяцель беларускай праваслаўнай парафіі ў Варшаве, яго намеснікам — доктар Антон Краскоўскі, а сакратаром — Мікола Ждановіч, які адначасова ўваходзіў у склад кіраўніцтва камітэта. Праз Ждановіча камітэт ажыццяўляў фінансавую і іншую дапамогу брацтву ў яго выдавецкіх мерапрыемствах. Акрамя таго, Ждановіч з'яўляўся неафіцыйным рэдактарам выдаванай літаратуры.

Першай кніжкай, выдадзенай брацтвам, стаў надрукаваны ў жніўні 1942 г. *Нармальны статут праваслаўных царкоўных брацтваў*. Вясной 1943 г. выйшаў вялікі накладам *Беларускі праваслаўны малітвеннік*, апрацаваны на падставе даваеннага падручніка С. Паўловіча *Першая навука з акону божага*, а таксама *Беларускі праваслаўны патэрый*, прысвежаны пытаннямі гісторыі *Праваслаўнай царквы ў Беларусі*. Акрамя таго брацтва выпусціла невялікі царкоўны календар на 1943 г. Як паведамляла «Раніца» (9.01.1944 г.), брацтва пачало рыхтаваць выпуск другога сшытка *Патэрька*, які, аднак, не ўбачыў свету.

З увагі на абмежаваны попыт у Генерал-губернатарстве кіраўніцтва брацтва ў паразуменні з

⁴⁴ Раніца. 19 ліпеня і 4 кастрычніка 1942.

Беларускім камітэтам рашыла значную частку на-
кладу малітвенніка распайсюдзіць бясплатна ся-
род беларусаў у Нямеччыне, што і было зроблена
на пачатку 1944 г.⁴⁵

Нямеччына

Калі да 22 чэрвеня 1941 г. беларускім выдаў-
цам на тэрыторыі Нямеччыны забаранялася вы-
казваць варожае стаўленне да Савецкага Саюза,
то ва ўмовах нямецка–савецкай вайны такое пат-
рабаванне, вядома, ужо не мела сэнсу. Змяніўся
то н «Раніцы», але не беларускіх кніжных выдан-
няў, якія, дарэчы, выпускаліся рэдка і на фоне
ажыўленай дзейнасці рускіх і ўкраінскіх выдаў-
цуў былі мала прыкметныя.

Беларускі камітэт самапомачы ў Берліне толькі
ў другой палове 1942 г. пачаў спарадычна выпуск-
ваць кнігі і брашуры, што было заслугай Міколы
Абрамчыка і яго жонкі Ніны. Стараннем Абрам-
чыка летам 1942 г. БКС выдаў дзве кнігі — Якуба
Коласа *Сымон–Музыка* і зборнік вершаў Ларысы
Геніюш *Ад родных ніў*. Першая з іх была перадру-
кам даваеннага віленскага выдання, а другую пад-
рыхтаваў да друку Вітаут Тумаш, карыстаючыся
тэкстамі, апублікованымі ў «Раніцы» і атрыманымі
ад аўтаркі з Прагі. Абеддзве кнігі былі адначасова
надрукаваныя ў пражскай друкарні «Палітыка» і
ў верасні 1942 г. рэкламаваліся на старонках «Ра-
ніцы».

⁴⁵ Раніца. 21 лістапада 1943 і 22 студзеня 1944.

Згодна з агульнапрынятым правілам бібліяграфіі месцам выдання кнігі лічыцца сядзіба выдавецства, а не друкарні. Для прыкладу: ВШПЛМ частку сваіх кніг друкавала ў Вільні, але месцам іх выдання заўсёды лічыўся Менск. Аднак на выдадзеных берлінскім камітэтам кнігах Коласа і Геніюш як месца іх выдання пазначана Прага. Прывычна гэтай недакладнасці невядомая. У той час Чэхія была не самастойнай дзяржавай, а пратэктаратам у складзе Нямеччыны, у сувязі з чым абедзве кнігі выйшлі з паметкай *Printed in Germany*.

Пасля вайны няраз распаўсюджваліся выказванні пра канфіскацыю нямецкімі ўладамі кнігі Я. Коласа *Сымон–Музыка*, прычынай чаго было знаходжанне аўтара ў СССР. Невядома, у якой ступені гэтыя звесткі адпавядалі сапраўднасці. Пад кантролем нямецкай цэнзуры выйшла не толькі кніга Я. Коласа, але і *Беларуская граматыка* камуніста Б. Тарашкевіча, а сям–там ставіліся гурткамі мастацкай самадзейнасці п'есы Купалы, які таксама быў эвакуяваны ў СССР. Пра канфіскацыю нічога не было вядома, напрыклад, у варшаўскім беларускім камітэце, які бесперашкодна распаўсюджаў Коласаву кнігу. Урэшце, нельга ігнараваць і паведамлення «Раніцы» ад 9/16.05.1943 г. пра поўныя распродаж выдадзеных БКС кніг Я. Коласа і Л. Геніюш.

У кнігавыдавецкай дзейнасці ў Нямеччыне брала ўдзел таксама жонка Міколы Абрамчыка Ніна Ляўковіч–Абрамчык. У 1942/43 г. яна апрацавала і выдала пад грыфам БКС, або яго берлінскага філіяла, пяць розных велічыні кніг. Усе яны

выдаваліся лацінкай, рататарнай тэхнікай з пазнакай «на правох рукапісу».

Першым выданнем гэтай серыі быў невялікі зборнік папулярных песен і патрыятычных вершаў пад загалоўкам *Беларусь у песнях*, які, мяркуючы па рэкламных аб'явах «Раніцы», з'явіўся не пазней верасня 1942 г. Неўзабаве была надрукаваная кніга *Гісторыя Беларусі ў картах*, апрацаваная паводле лекцый, якія ў 1941/42 г. чытаў Мікола Абрамчык на курсах беларусаведы ў Берліне. Кніга ілюстравалася 12 гістарычнымі картамі і малюнкамі Баляслава Барткевіча. Выйшла яна накладам 3500 асобнікаў і распаўсюджвалася, між іншым, у беларускіх школах Беласточчыны і Варшавы.

Пад канец 1942 г. выйшлі брашура *25 сакавіка* і апрацаваны айцом Віктарам Шутовічам зборнік 20 беларускіх калядак пад загалоўкам *Калядныя песні*. Выдавецкую серыю Ніны Абрамчык закончыў апрацаваны ёю і выдадзены вясной 1943 г. зборнік 30 беларускіх папулярных песен, рамансаў і прыпевак *Пад гоман вясёлы*.

Пад канец лістапада ці на пачатку снежня 1943 г. Абрамчыкі выехалі ў Парыж, аднак да таго часу не праяўлялі ў Берліне новых выдавецкіх ініцыятыў. Магчыма, на гэта паўплываў слабы попыт на рататарнія выданні лацінскім алфавітам, якія залежваліся і цэлья два гады не сыходзілі з рэкламных аб'яваў «Раніцы».

Апошнім выданнем БКС быў перадрукаваны з «Беларускай Газэты» *Тэстамэнт* Уладзіміра Жылкі. Ён выйшаў у палове 1944 г., у выніку старанняў Антона Адамовіча, які высока цаніў гэты твор. З агульнай юль-

касці 8 выдання ў БКС толькі зборнік вершаў Ларысы Геніюш быў новаапрацаванай кнігай, а ўсе астатнія — перадрукам раней апублікованых твораў.

Акрамя Берліна беларускія кніжкі выдаваліся ў Празе. У першай палове 1942 г. стараннем Янкі Станкевіча пражскі філіял БКС выпусліў *Арытмэтыку* З. Дабрынскай, а ў 1943 г. Васіль Русак выдаў ці перавыдаў свой зборнік *Беларуская (крыўіцкая) песні*.

Выдавецкая дзеянасць у Берліне ажыўлася ў другой палове 1944 г. У канцы ліпеня сюды прыбыў з Беластока былы рэдактар «Новай Дарогі» Хведар Ільяшэвіч, які працаваў у рэдакцыі «Раніцы» і, нягледзячы на міэрныя перспектывы, спрабаваў рэалізаваць свае выдавецкія праекты. Фактычна, Чырвоная Армія, што спынілася ўлетку на 1944 г. на Вісле, набіраючы сілы для канчатковага наступлення, дала яму на тое некалькі месяцаў часу.

Гэты час Х. Ільяшэвіч скарыстаў для выпуслку сямі кніжак у серыі «Народная бібліятэчка»: Ю. Віцьбіча *Нацыянальныя святыні і Вяліская паўстанцы*, Генядзікаўская *змагары*, У. Глыбіннага *Смаленічына — ад вечная беларуская зямля*, А. Музыкі *Прыгоды Панаса і Тараса*, Л. Радзіміча *Адам і Ева*, Чабор, М. Шчаглова *Беларуская музычная культура*, а таксама зборнік *Дудар*, у які ўвайшлі апавяданні В. Ластоўскага, М. Гарэцкага, А. Савіцкай, Ядвігіна Ш., А. Падгорнага і С. Палескага.

Шэсць першых кніг былі надрукованы на газетнай паперы, яны мелі адноўлькавы фармат і аб'ём (31—32 старонкі). Гэта дазваляе меркаваць, што яны выйшлі як дадатак да «Раніцы». Сёмая кніга *Дудар* выйшла ў той самай серыі «Народная бібліятэчка», але з паметкай *Інета*, відавоч-

на, яна была апрацаваная ў беларускім аддзеле гэтага выдавецтва, які да снежня 1944 г. існаваў у рамках берлінскага міністэрства пропаганды. *Дудар* выйшаў прыкладна ў тым самым фармаце, што і папярэднія кнігі гэтай серыі, але ва ўдвяя большым аб'ёме. Яго выпусціла дзяржаўнае выдавецтва іншамо ўнай літаратуры.

Таксама ў другой палове 1944 г. у Берліне была заснавана невядомым выдаўцом іншая серыя — «Бібліятэчка каліноўцаў», у рамках якой выйшла толькі адна кніга — трэцяе, пашыранае Я. Найдзюком выданне В. Ластоўскага *Што трэба ведаць кожнаму беларусу*. Хутчэй за ўсё і яна была выдадзена як дадатак да «Раніцы».

Летам 1944 г. пасля адступлення з акупаваных тэрыторый СССР нямецкія ўлады паступова абмякоўвалі пропагандысцкую ролю «Вінэты». Урэшце 1 снежня яе беларускі аддзел быў падпрадкаваны Беларускай цэнтральнай радзе ў Берліне і працягваў дзейнічаць як Беларускае інфармацыйнае бюро (БІБ).

У снежні 1944 г. БІБ выпусціла апрацаваную яшчэ ў жніўні брашуру К. Езавітава *Беларуская Цэнтральная Рада адзіны правамоцны працтвайк беларускага народу і планавала выданне выступлення М. Шкялёнка на Другім усебеларускім кангрэсе ў Менску ў якасці брашуры пад загалоўкам *Беларускі народ уневажніе бяспраўныя пастановы**

, а таксама іншую брашуру К. Езавітава *Усебеларускі кангрэс*. Паводле інфармацыі айца А. Надсаны, дырэктара Беларускай бібліятэкі імя Ф. Скарыны ў Лондане, быў зроблены друкарскі набор брашур і змакетаваны адбіткі для карэктury, але наўрад ці паспелі іх надрукаваць.

З-за гэтага абедзве брашуры БІБ у наш каталог не ўключаны.

Таксама як у Менску, Рызе, Беластоку і Варшаве некаторыя кнігі, падрыхтаваныя да друку ў Берліне, не ўбачылі свету па прычыне ваенных дзеянняў. Летам 1944 г. П. Бакач заюничый апрацоўку нарысаў па гісторыі беларускай літаратуры, якія ў хуткім часе меліся быць надрукованыя на беларускай і нямецкай мовах⁴⁶. Пакуль што невядома пра лёс гэтай кнігі — ці яна загінула ў вогненнім Берліне, ці захаваўся недзе яе рукапіс. Пад канец 1944 г. згарэў у берлінскай друкарні зборнік беларускіх народных песень і ўласных музычных твораў М. Равенскага⁴⁷. Такі ж лёс спаткаў і кнігу Я. Кіпеля *Беларусы ў савецкіх канцлягерох*, якая была падрыхтавана да выдання ў «Вінэце» і ў лютым 1945 г. загінула падчас бамбардавання Берліна⁴⁸.

Не ўсё, аднак, знішчалі саюзніцкія бомбы, прыкладам чаго быў лёс *Нямецка–беларускага слоўніка* (27 тыс. слоў), апрацаванага Аляксандрам Калошам, Васілём Камароўскім і Янам Пятроўскім. Пасля падпісання з выдавецтвам *Bernard und Graefe* дамовы на яго выданне 10 снежня 1942 г. складальнікі перадалі выдавецтву рукапіс, атрымалі прадбачаную даговорам частку ганарару і пачалі распаўсюджваць у прэсе паведамленне пра яго хуткі выпуск. Пра гэта пісалі не толькі «Беларуская Газета» (16.01.1943) і «Новая Дорога» (7.02.1943), але наявівася пскоўская «За родину» (2.02.1943). Паведамляўся нават тэрмін выпуску — пачатак сакавіка 1943 г.

⁴⁶ Раніца, 6 жніўня 1944.

⁴⁷ Равенскі М. Аўтабіографія // Спадчына. 2000. № 4. С. 208.

⁴⁸ Кіпель Я. Цыт. праца. С. 231.

Тым часам складальнікі чакалі карэктury і рыхтавалі другую частку — *Беларуска–нямецкі слоўнік*. Аднак у лютым 1943 г. выдавецтва адмовілася надрукаваць слоўнік. На запытанне аўтара Я. Пятроўскі не выявіў прычыну рашэння выдавецтва⁴⁹. Не выявіў яе адкрыта ён і ў сваіх *Мэмуарах*, аднак змешчаная ў іх крытыка паводзін супутнікаў А. Калошы і В. Камароўскага і іх мова-знаўчых кваліфікацый дазваляе меркаваць, што гэтай прычынай была марная якасць аўтарскага матэрыва⁵⁰.

Відаць, падобнай была якасць апрацаванага ў 1942 г. вялікага зборніка публіцыстыкі У. Глыбіннага *Жыве Беларусь*. Аўтар прапаноўваў яго бадай усім беларускім выдаўцам, але ні яго заходы, ні шумны патрыятычны загаловак не выклікалі іх зацікаўлення. Як выявіла Лена Глагоўская, зборнік У. Глыбіннага закончыў сваю вандроўку ў аддзеле рукапісаў Акадэмічнай бібліятэкі ў Вільні.

Нямецкія беларускамоўныя выданні

Амаль пятую частку ўсіх выданняў, выпушчаных у гадах II светнай вайны на беларускай мове, складалі кнігі і брашуры, выдадзенныя нямецкімі выдаўцамі. Агулам выяўлена 19 тытулаў, з якіх 17 захоплены аўтарами ў Нацыянальной бібліятэцы і Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь. У каталогзе не ўлічаны выдадзены ў лютым 1944 г. ня-

⁴⁹ Пятроўскі Я. Ліст да аўтара ад 20.08. 1986 (архіў аўтара).

⁵⁰ Пятроўскі Я. *Мэмуары. Стагодзьдзе ў рэтраспэкце (1905—1945)*. Кніга першая. Слуцак—Гэйнсвіль, 1988. С. 320—321.

мецкім выдавецтвам Франка ў Рызе *Нямецка–руска–беларуска–польскі ілюстраваны слоўнік*, прызначаны для нямецкіх вайскоўцаў. Агульная колькасць беларускамоўных нямецкіх выданняў, напэуна, была большая, і можна спадзявацца, што некаторыя з іх будуць выяўлены ў будучыні.

З ліку нямецкіх выданняў толькі нямногія мелі практычны прыкладны характар. Да іх адносяцца выдадзены ў 1942 г. паштовым упраўленнем *Сыліс абанентаў Менскай аўтаматычнай тэлефоннай сеткі і Кароткая інструкцыя Цэнтральнага гандлёвага таварыства «Усход»*. Да гэтай катэгорыі выданняў можна яшчэ залічыць апрацаваны Гансам Лёе невялікі *Нямецка–беларускі слоўнік* (Берлін, 1944), які прызначаўся для нямецкіх службовцаў, але маглі ім карыстацца і беларусы.

Аднак пераважную частку нямецкіх выданняў складалі папулярныя брашуры, якія прызначаліся для палітычнай пропаганды і дыскрэдытациі савецкага рэжыму, апафеозу нацыянал-сацыялістычнай Нямеччыны і яе правадыра Адольфа Гітлера, схілення насельніцтва акупаваных усходніх абшараў да супрацоўніцтва з акупацийнымі ўладамі.

На вокладках 13 пропагандысцкіх брашур (гл. каталог, № 105—117), акрамя загалоўкаў і зредку аўтараў, не падаваліся ніякія бібліографічныя дэталі, у прыватнасці, месца і год выпуску, выдавецтва і месца надрукавання, неабхідныя для ідэнтыфікацыі іх паходжання. Усё ж адна акалічнасць дае такую магчымасць: пропагандысцкія брашуры выдаваліся на некалькіх мовах народаў акупаваных тэрыторый СССР (аўтару вядомы бела-

рускі, рускі і літоўскі варыянты брашуры *Гітлер і дзеци*), прычым не бралася пад увагу нацыянальная спецыфіка адрасатаў выдання. А гэта значыць, што іх выдаўцом былі не прапагандысты службы ў Менску, але цэнтральная арганізацыя ў Берліне. Такой арганізацыяй была «Вінэта» — спецыялізаванае выдавецтва, створанае ў 1941 г. у рамках міністэрства пропаганды. У «Вінэце» дзейнічаў таксама беларускі аддзел, у якім пад кіраўніцтвам Яна Пятроўскага працавала група беларускіх перакладчыкаў.

Іншай установай, якая імкнулася разгарнуць выпуск пропагандыстычных беларускамоўных брашураў, было прэсавае выдавецтва Генеральнага камісарыята ў Менску. Асноўнай сферай яго дзейнасці сталі першядычныя выданні — газеты, часопісы, календары, а таксама радыёвяшчанне і плакаты, аднак з восені 1942 г. выдавецтва пачало рыхтаваць серыю брашураў пад грыфам «Новая пара». 15 красавіка 1943 г. «Беларуская Газета» паведаміла пра выпуск першага сшытка серыі пад загалоўкам *Праваднік для жадаючых адбудовы Беларусі*, які быў прысвечаны пропагандзе ідэі Новай Еўропы і супрацоўніцтва яе народаў. Аднак пра выпуск наступных сшыткаў прэса больш не паведамляла. Магчыма, на першым сшытку і заканчылася планаваная серыя.

Пропагандыстычныя характеристары мела і невялікая кніга П. Шыры *Слова да маладых людзей*, выдадзеная ў падвале 1944 г. міністэрствам акупаваных усходніх абшараў. Яна прызначалася беларускай моладзі, якая вясной 1944 г. апынулася ў Нямеччыне, і заклікала яе да працы і змагання за ідэалы Новай Еўропы.